This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

THE UNIVERSITY OF [illegible]

[redacted]

1233

№ 51 «ՅԱՌԱՋ»-Ի ԳՐԱԴԱՐԱՆ № 51

ԱՐԱՄԱՅԻՍ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԳԼՈՒԽ
ՀԱՅ-ԹՐՔԱԿԱՆ
ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԻՑ

Գինն է 10 կոպ.

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

I. Ընդհարումներն՝ ապրիլից յետոյ
II. Դաշնակցութիւնը եւ ինքնապաշտպանութիւնը

1907 Թ.
ԹԻՖԼԻՍ

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

51 «ՑԱՌԱՋ»-Ի ԳՐԱԴԱՐԱՆ № 51

236

ԵՐՈՄԵՑԻՆ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅ-ԹՐՔԱԿԱՆ

ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԻՑ

40 կ.

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

I. Ընդհարումներն՝ ապրիլից յետոյ
I. Դաշնակցութիւնը եւ ինքնապաշտպանութիւնը

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
[illegible]
Կարգաթիւ 1233

ТИФЛИСЪ
Электропечатня „ГЕРМЕСЪ" С. Н. Елизарова
Մադաթ. փող. № 5. 1907 (10)

3402
v.2
BUHR

ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐՆ՝ ԱԳՐԻԼԻՑ ՑԵՏՈՑ

Յուլիսի 1-ից—12-ը։

Ամիսներ անցին 1905-ի աղէտալից ընդհարումները։ Ինչե՜ր չըքաշեցին թշուառ հայ և թուրք ժողովուրդն այդ սարսափելի ամիսներում... երկու սպառազինուած բանակների նման՝ ճակատ-ճակատի էին կանգնել դարաւոր հարևանները և երկար ու ձիգ ամիսների ընթացքում հողն արիւնով էին պարարում, օդը վառօդի ծխով լցնում, իսկ այնտեղ՝ մեր իշխանաւորները լոկ հանդիսատեսի դերում, հետաքրքրութեամբ դիտում էին, թէ դժբախտ գլադիատորներից որն է աւելի խորը մխելու սուրը՝ հակառակորդի սրտի մէջ...։

Շուշւայ անցեալ ընդհարումներից տասն ամսւա չափ միջոց էր անցել, և այդքան երկար ժամանակամիջոցում բիւրօկրատական կառավարութիւնը իւր ամբողջ անանկութիւնը ցոյց տւաւ խաղաղութիւն հաստատելու գործում, մեծ ընդունակութիւն ցոյց տալով սակայն սոված ժողովրդից տուգանքներ հանելու մէջ։ Նրա այդ-տարօրինակ քաղաքականութիւնն էր պատճառը, որ անկեղծ սրտերից բղխած-հաշտութեան—աղաղակները ժայռերին բախուեցին, և երկու կողմերն էլ գաղտնի կերպով սկսեցին պատրաստւել, առաջին իսկ րոպէում պատրաստ գտնւելու միմեանց յօշոտելու համար։

Պատժող արշաւախմբի Վարանդա մտնելուց յետոյ էլ խաղաղութիւնը չըտիրեց։ Աղքատութեան դուռը հասած Վարանդացին լցւեց դառնութեամբ ու անվստահութեամբ դէպի կառավարութիւնը, ինչպէս և միւս գաւառներում . . . .

. . . .

. . . .

. . . .

ւ «բարկացած է» հայերի
րաչար։
Իսկ ինչ պէտք է մտածէր հայը.— ա
ր գլխի պաշտպանը, որ էլ արդարադա
Թշնամական զգացմունքներն անծայրօր
ա մէջ դէպի իւր հարևանը, դէպի Թուրքը
նքներում էլ որտեղի՞ց պիտի իջնէր խաղա
ւնը։ Եւ փոխադարձ ոչնչացումները շար
րջ։ Ճիշտ է, բացարձակ ճակատամարտներ
անակի Թալաններն ու սպանութիւնները
ւկ սովորութիւն, և նոյնիսկ պահանջ։
Շատ երկար կը լինէր, եթէ մի առ մի
06-ի Ապրիլից յետոյ մինչև Յուլիսի 12-ը,
րդ կռիւը պայթեց, ինչեր են անցել ու ընա
ւլիսի սկզբներում տեղի ունեցած դէպքերը։
Այսպէս՝ դեռ Յունիսի 23-ին պրիստա
յանելուց յետոյ, Թուրքերը յարձակւեցին Խո
այ, բայց յետ մղւեցին։
Յուլիսի 2-ին Սիսիանցի Թուրքերը շրջ
շէի-Թազաքենդ գիւղը, և գիւղն աւերել չէ
միայն 18 գլուխ տաւար։
2-ին Վարանդայի Բռասնի գիւղի մօտ
նեցին Խաչատուր անուն...

4-ին՝ Շուշու և Թթու-Ջրի ճանապարհին թուրքերը շրջապատեցին մի հայկական քարւան, թալանեցին, մէկին սպանեցին, մի քանիսին էլ գերի տարան։

4-ին՝ երեկոյեան ժամի 9-ի մօտերը Մալը-Բէգլեցիք դարան մտնելով՝ սպանեցին Ն.-բէկ Շահնազարեանցի կինն ու ծառան, իսկ այգեպանին վիրաւորեցին։

5-ին՝ Աղդամի մօտերը գտնւող Ահմէդա·լար գիւղացի Մուխտար Հաջի Զէյնալ օղլին մօտենալով Խրամորթ գիւղին, կանչում է և ասում.—մեր ժողովը որոշել է, որ ձեր գիւղը հիմնայատակ կործանենք, ձեզ էլ կոտորենք. բայց որովհետև քաջ ժողովուրդ էք, ափսոսում ենք ձեր արիւնը թափել. այդ պատճառով առաջարկում ենք ձեզ՝ վճռել—կամ ընդունել մահմէդականութիւն, կամ սրի ու կրակի մատնւել։

5-ին թուրքերը շրջապատեցին Սիսիանու Ղալաջղ փոքրիկ հայաբնակ գիւղը. սակայն հայերը 8 կօզակների օգնութեամբ՝ նրանց յետ մղեցին։

6-ին՝ թուրքերը մեծաքանակ ուժերով նորից յարձակւեցին Ղալաջղի վրան, շրջապատեցին և հիմնայատակ կործանեցին, կրակի տալով տները։ Սպանւում են երեսնաչափ հայեր, մնացածը մի հրաշքով փախչում ազատւում են։

7-ին Մալը-Բէգլեցի յայտնի աւազակ Նաղին իւր ընկերներով յարձակւեց Խնածախ գիւղի վրայ (Զանգ.) բայց յաջողութիւն չունեցաւ. սպանւեց ինքը և իւր վեց ընկերները։

8-ին՝ Աւդալ-Գիլաֆլւի աւերակներում թուրքերը դարանամուտ լինելով՝ հրացանազարկ արին Վարազաբոյնեցի մի երիտասարդի, որ անցնում էր վերևի ճանապարհով, և ձեռքը կտրելով՝ տարան։

9-ին՝ Մալը-Բեգլեցիք գերի տարան մի Շօշեցի տղի և մորթեցին։

Այսպէս՝ անվերջ. և դրա անունը՝ իբրև թէ խաղաղութիւն էր։ Եթէ սրայ վրայ աւելացնենք և այն, որ հայերն էլ նոյն կերպ էին պատասխանում թուրքերին, մարդիկ թալանելով ու սպանելով, ապա հասկանալի կըլինի, թէ որքան էր էլէքտրականացած մթնոլորտը։ Զուր ժամավաճառութիւն կը լինէր դէպքերի մի առ-մի թւելը. մանաւանդ որ հնարաւորութիւն էլ չկայ. անթիւ փաստեր չեն արձանագրւել իրա ժամանակին, որովհետև, կրկնում

եմ, թալանն ու սպանութիւնն արդէն սովորական երեւոյթներ էին դարձել, և ուշադրութեան չէին արժանանում։ Իսկ այդ անիշխանութիւնը տիրում էր այն ժամանակ, երբ փոխարքայի օգնական Մալաման Շուշի էր եկել և դիմողներին յայտարարում, թէ՝ այդ բոլորը սովորական աւազակների գործեր են. այն ժամանակ երբ գեներալ Գալաշչապօվը դեռ Մայիսի երկրորդ կէսից Շուշի էր ժամանել և աջ ու ձախ շանթեր էր արձակում իւր սպառնագին պահանջներով ու հրամաններով։ Բայց ոչ Աղդամի ճանապարհին ճանապարհորդ հայերին սրախողխող անող թուրքերը պատժուեցին, ոչ էլ Ասկերանի ճանապարհին սայլապան թուրքերին կոտորող հայերը. միշտ, ամեն տեղ, ամեն ժամանակ բոլոր ոճրագործները մարդասպանները, հրդեհաձիգներն անպատիժ մնացին և քինախնդրութիւնը սոսկալի չափերի հասնելով՝ վերջապէս պայթեց Յուլիսի 12-ին։

Յուլիսի 12-ին։

Հայերն ու թուրքերը Շուշում վաղօրօք դիրքեր պատրաստած՝ զգուշութեամբ դիտում էին միմեանց շարժումներ, անակընկալների չհանդիպելու համար։ Մի փոքրիկ պրօվակացիա, մի չնչին պատճառ՝ և պէտք է սկսէր արիւնը հոսել քաղաքի փողոցներում։

Առիթը չուշացաւ։

Առաւօտեան հայ և թուրք թաղերի սահմանում թուրքերն սպանում են շուշեցի Սահակ Միրզայեանցին։ Սպանութեան մասին իմաց է տրւում գեներալին, և ժամը 11-ին գալիս են կառավարութեան պաշտօնեաներն, այդ դէպքը քննելու։ Եւ երբ նրանք բազմաթիւ հայերի հետ մօտենում են դիակին, յանկարծ թրքական դիրքերից որոտում են հրացանները։ Պաշտօնեաներն ու հաւաքուած ամբոխն իսկոյն փախուստի են դիմում և ապաստանում հայկական մասում։ Այդ իսկ րոպէին ինքնապաշտպանութեան խմբերը հայկական թաղերի դիրքերն են գրաւում և գեներալ-նահանգապետ Գալաշչապօվի թնդանօթների, զօրքերի ու կօզակների ներկայութեամբ՝ սկսւում է Շուշւայ ողբերգութեան երկրորդ գործողութիւնը։

Երեկոյեան ժամը 4-ին մօտերը սուրհանդակը Շուշուց արշաւասոյթ Վարանդա հասաւ։ Բերած տեղեկութիւնները սաստ-

նեցնող էին... ռումբ, թնդանօթ, տասնեակ հազարներով գնդակներ... սպանուածներ... հրդեհ...—ահա նրա բերած լուրերը։

—Դէպի Խաչէն էլ է սուրհանդակ գնացել։ Շուշին կը պաշտպանուի. մինչև ճանապարհուելս՝ յաջողութիւնը հայերի կողմն է եղել. բայց այնտեղ դողում են, թէ՝ մի՛ գուցէ Ասկերանից օգնական ուժեր հասնեն Թուրքերին։

Էլի՜ Ասկերանը...

Այնտեղ քանաչափ ռուս զինուորներ կային, որոնք դրուած էին Աղդամից Շուշի անցնող առևտրական և ճանապարհորդ Թուրքերի համար Ասկերանը ապահով դարձնելու, իսկ զինուած խմբերի՝ առաջը փակելու։ Բայց բոլորին յայտնի էր, թէ նրանք որքան ընդունակ պէտք է լինէին իրանց յանձնուած գործի մէջ։ Մարդկոցներից քիչ բարձր, Վարանդայի և Խաչէնի կողմից՝ ինքնապաշտպանութեան պահակները կային, բայց շատ էին քչուոր. իսկոյն ուղարկւեցին երկու օժանդակ խմբեր՝ կիրճը միանգամայն ապահովելու համար, ապա սուրհանդակներ՝ դէպի գաւառի բոլոր կողմերը՝ հրահանգներով, որ Թռուցիկ խմբերը կենտրոնանան այս կամ այն վտանգաւոր կէտերում։

Գիւղացիութիւնը վարժւել էր. ամենքն իրանց գործը գիտէին. կըպաշտպանւէին. բայց հացն արդէն պակասում էր... կարկուտը սրբել, տարել էր նրանց արտերը և այժմ նրանք պատրաստ էին ամեն բանի. էլ կեանքը չէր գնահատւում։

Այդ օրը ո՛չ մի տեղ, ոչ Մուղանլուի գլխին, ոչ Գիլաֆլուի բուսունում, ո՛չ էլ Ղարաղաջի մօտ՝ Թրքական խմբեր չերևացին. մէկ-մէկ միայն դաշտի բերանով սայլեր էին անցնում, բեռնաւորուած Նախիջևանիկի և Վարազաբոյնի այգիների կտրտած ծառերով։ Կարծես նրանք այլ ևս տրամադիր չէին Ասկերանին մօտենալու. անցեալ դառն օրերի յիշատակը նրանց զգոյշ էր դարձրել։ Միայն գիշերւայ ժամը 2-ին մօտերը, Ջհան-Բաշլարի աւերակների տակով ընկած կածանում, ինքնապաշտպանութեան չորս հոգուց բաղկացած շրջիկ խմբակը հոտ է վերցնում ինչ որ խորհրդաւոր ճանապարհորդների, ու նրանց տեսնել չըկարողանալով՝ սկսում է կուզէկուզ մօտենալ, և յանկարծ դէմուդէմ են գալիս երեք Թուրքերի։ Առանց հրացանի դիմելու՝ ուզում են նրանց բռնել, բայց նրանք գոռում են, նետւում չորս կողմը տարածւած խիտ-խիտ Թփերի մէջ և անհետանում, մի տրեխ միայն Թողնե-

լով հետապնդողների ձեռքում։ Յետոյ միայն պարզւեց, որ դրանք Շուշուց դէպի Աղդամ իջնող սուրհանդակներ են եղել։

Յուլիսի 13-ին։

Առաւօտեան վաղ ինքնապաշտպանութեան ղեկավարները ելան Քեաթուկի կողքին ցցուած սարի գլուխը, որտեղից Շուշին հայելու նման է երևում։ Ի՛նչ Շուշի... քսան վերստի վրայից լսւող թնդանօթների խուլ դղրդոցները ցոյց էին տալիս, թէ այնտեղ ինչե՛ր են կատարւում։ Ահա՛ լռեց... մի քանի րոպէ էլ, և մի կէտից դուրս թռաւ թանձր, բամբականման ծուխ... ձայն չըկայ, վայրկեաններն անցնում են... ղըռ՜ռ՜... թնդանօթն էր, որոտաց։ Նորի՛ց ծուխ, նորից բօմբիւններ... արևելեան դարպասից քիչ բարձր, Թրքական թաղերի այս ու այն անկիւններում սև-կեղտոտ ծխեր են երևում. այդ Թուրքերի տներն էին այրւում... իսկ քանի՞ն էին այդ րոպէին մեռնում, քանի՞ տներ էին որբ մնում...։ Տեսարանը քստմնեցուցիչ էր և զարհուրեցնող։

Ժամը 8-ին Ասկերանից ներքև լսւող հատ-հատ հրացանաձգութիւնները կարճ ժամանակում փոխւեցին համազարկերի։ Թուրքերը, թւով երեք հարիւր, յարձակւել էին Խրամորթ գիւղի վրայ։ Խրամորթը յայտնի էր իւր հերոսութեամբ՝ դեռ անցեալ կռիւներից. նա այդպիսի՜ յարձակումների չէր դիմագրաւել. մանաւանդ որ Խաչէնու Թռուցիկ խումբն արդէն օգնութեան էր հասել։ Պէտք է սակայն խոստովանել, որ Թուրքերն այս անգամ մեծ համառութիւն ու տոկունութիւն ցոյց տւին, և 9 ժամու չափ կռիւ մղելուց յետոյ էլ դեռ նրանք չէին ուզում թողնել իրանց գրաւած դիրքերը։ Բայց Թռուցիկ խումբը կտրիճ գիւղացիների հետ դուրս են վազում դիրքից, սեպաձև մխւում հակառակորդների շարքերի մէջ ու նրանց շփոթեցնելով՝ քշում մինչև Թրքական Ջուխուր-Մահլալու գիւղը։ Թուրքերը տալիս են չորս զոհ, իսկ հայերից սպանւում է զինւոր Ջումշուդը, մի կտրիճ երիտասարդ էլ վիրաւորւում է։

Վարանդայի և Խաչէնու սահմաններում այդ օրւայ Խրամորթի կռիւն էր միայն, որ պատահեց. ծայրերը հանդիստ էին երևում։

Յուլիսի 14-ին։

Շուշուց եկող բոլոր լուրերը միայն մի բան են պնդում,

որ Թուրքերը սոսկալի վնասներ են կրել, հարիւրաւոր տներ են վառել, իսկ կին ու երեխաներ հաւաքել են բանտի պարսպի տակ, իբրև ապահով տեղ։

Ասկերանի շուրջը ոչինչ չէր երևում այդ օրը։ Իսկ երկու գաւառների ղեկավարները հաւաքել էին Խանաբաղի տակ ընկած այգիներից մէկը խորհուրդ անելու, թէ՝ որչափ ույժ կարող են օգնութեան ուղարկել Շուշեցիներին։ Որոշեցին ինկատի ունենալով, որ դեռ երէկ արդէն ուղարկուած էին չորս ընտիր տասնեակներ, ապա առ այժմ բաւականանալ դրանով, միայն կենտրոնում դնել վեց տասնեակ, որ կարևոր եղած րոպէին կամ Շուշի հասնէին, կամ Ասկերան։

Յուլիսի 15-ին։

Առաւօտեան լոյսը չբացուած՝ հրացանների ճառոցներ բարձրացաւ Թաւ-Գեաղուկի կողմերում, Խրամորթ և Քարագլուխ գիւղերի ուղղութեամբ։ Ձայները շատ էին խուլ, և նմանում էին Շուշուց քսան վերստի վրայ լսուող թնդանօթների խուլ բոմբիւններին։ Ենթադրողներ եղան, որ այդ՝ կառավարութիւնն է այդպէս վալ մի որ և է գիւղ ռմբակոծում, կամ կռիւ է միայն Խաչէն գետի վրայ, Սարխավանդի ձորերում։ Բայց քանի գնաց, ձայներն աւելի որոշակի դարձան և լոյսը բացուելուց՝ բազմաթիւ Թուրք խմբեր երևացին Խրամորթի տակ վխտացող և Թաւ-Գեաղուկն ի վեր, դէպի Քարագլուխ արշաւող։ Պարզուեց, որ Թուրքերը գիշերուայ մթութիւնից օգտուելով, կարողացել էին աննկատելի կերպով գալ ու Քարագլխի տակ խմբուել, ապա իրանց թևերը տարածելով յարձակուել այդ երկու գիւղերի վրայ։ Դժբախտաբար հէնց այդ գիշեր այդ գիւղերին հսկող Թռուցիկ խումբը փոխադրուած էր Խանաբաղ, իբրև Ասկերանին աւելի մօտիկ կէտ, որովհետև լուր էր ստացուել, որ առաւօտեան Ասկերանը պատռել պիտի ցանկանան Աղդամից Շուշի անցնել ցանկացող Թուրքերը։ Գիւղերն իրանք պէտք է դիմադրէին։ Եւ Թուրքերն սկզբում տատանուելով ապա մեծ ինքնավստահութեամբ գրոհ են տալիս. սակայն բազմաթիւ յարձակումներից գլուխն ազատած գիւղացիք այս անգամ էլ չեն շփոթւում յանկարծակի արշաւանքից, և սկսւում է մի անհաւասար, կատաղի մենամարտ։

Ասկերանի պահակախմբից Վարանդա հասաւ սուրհանդա-

կը, լուր բերելով կռւի մասին.— Խաչէնու. Թռուցիկն արդէն հասել է օգնութեան, բայց Թուրքերը գրաւել են ժայռը.— ասաց նա։

Այդ արդէն վատ նշան էր. ժայռը կախւած է Խրամորթի գլխին. այնտեղից կարելի էր տասը հոգով ամբողջ Խրամորթը իւր տեղում մեխել, և Քարագլխի հետ հաշիւը վերջացնել։

Տեղում գտնւող զինւորները շուտափոյթ կերպով ձիանքը հեծան, օգնութեան հասնելու. բայց այդ իսկ րոպէին՝ Շէլլւի գլխից հինգ հարիւրաչափ Թուրք ձիաւորներ սրարշաւ հասան Նախիջևանիկի տակ գտնւող Մոսունց-Թափա կոչւող բլրակը, մի անկանոն համազարկ տւին և Մարգլլւի կողմից օգնութեան եկող հարիւրաւոր ձիաւորներին միանալով տարածւեցին մինչև Ղըզըլ-ջաբէլ, չորս վերստի վրայ շղթայ կազմելով։ Խնդիրը պարզւեց. Թուրքերն այժմ որոշ ծրագրով էին շարժւում. մինչդեռ իրանց մի ստւար գունդը Խրամորթին ու Քարագլուխը պիտի աւերէր, միւս մասն էլ Շէլլւի մօտ Վարանդայից օգնութեան հասնող հայերի առաջը պիտի փակէր, կամ թէ ցոյցեր անելով՝ տեղում գտնւող ուժերն զբաղեցնել։ Եւ նրանց լաւ մտածած հաշիւը շատ ճիշտ պիտի դուրս գար եթէ եղածից աւելի տոկունութիւն ցոյց տային։

Վարանդայից դէպի Քարագլուխ վազող խումբն ստիպւած եղաւ կանգ առնել. չէր կարելի թրքական մի այդպիսի պատկառելի ոյժ թողնել Նախիջևանիկի, Փիրջամալի ու Վարազաբոյնի դիմաց, և անցնել, գնալ։ Ուստի փոքրիկ մասերի բաժանւելով՝ զանազան ուղղութեամբ մօտեցան դիրքեր գրաւած Թուրքերին ու կռիւը բորբոքւեց։ Թուրքերը մի երկու կէտերից դուրս գալով՝ ուժեղ ճնշում գործ դրին հայերի կողքն անցնելու, բայց այդ թոյլ չտւեց նրանց. քաջարար յետ էին մղում նրանց այդ տեսակ բոլոր քայլերը։ Մի ժամից յետոյ շրջակայ գիւղերից վրայ հասան խմբապետները՝ զինւած գիւղացիների հետ և մի այնպիսի ուժեղ յարձակում գործեցին, որ Թուրքերը Ղզլջաբէլից յետ քաշւելով, յաջորդ դիրքերին անցան, սակայն Մօսունց-Թափան ձեռքից չտալով, որի թիկունքը պահում էին այգիներում նստած Թուրք խմբերը։ Բայց կռւի տաք րոպէներում երբեմն մարդ կորցնելով հաւասարակշռութիւնը, խելագարութիւններ է անում. այդպէս էլ վարւեց ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներից մէկը. տասներկու հոգուց բաղկացած Թռուցիկ խըմ-

բով նա զարկեց, անցաւ Փիրջամալի կորեկի արտերի միջից, գլուխը շուռ տուաւ դէպի Մ.-Թափան, ձիանքը սանձարձակ քշած՝ միասին համազարկ տուին բլրակի վրայ ամրացած Թրքական խմբին և առաջ սլացան։ Այդ յանդուգն քայլից Թուրքերն այնպէս շփոթւեցին, որ մի գնդակ անգամ արձակել չըկարողացան, Թողեցին բլուրն ու ձի նստելով՝ արշաւասոյթ ծածկւեցին մօտակայ այգիներում։

Միւս կողմից էլ Թուրքերն իրանց ձեռքերում գտնւող դիրքերը յաջորդաբար Թողեցին և չորս վերստի վրայ տարածւած շղԹան հաւաքելով՝ կամաց-կամաց խմբւեցին, երեք կողմից հայերով շրջապատւած, իսկ մէջ տեղ արդէն սեպաձև խրւած էին Մօսունց-Թափի վրայ գտնւող զինւորները։ Քեաթուկի սարերից իջան ինքնապաշտպանութեան նորանոր խմբեր և այդ ահեղ ուժով վրայ արշաւելով՝ Թուրքերին հաւաքեցին Շէլլու գիւղի մէջ, որտեղ էլ նրանք մնալ չը ցանկացան և փախուստ տուին դէպի այգիները։ Շէլլուն մնաց անպաշտպան. նրա համար ստեղծւեցին Աւդալ-Գիլաֆլւի յար և նման պայմանները. այնտեղ էլ Թուրքերը, օգնութեան եկած, կռիւ սարքող Թուրքերը Թողել ու փախել էին, գիւղերը Թողնելով բախտի կամքին։ Շէլլւի ներքևի ծայրից կամաց-կամաց բեռնաւորւած սայլեր, կին ու երեխաներ երևացին, որ ճիչ ու վայնասուն բարձրացրած, փախչում էին ցած, դէպի Աղդամի կողմերը։

—Շէլլուն, Շէլլուն,—գոռացին կատաղած գիւղացիները.— աւերենք Շէլլուն։

Եւ ինչ մի դժւարին բան էր անպաշտպան Շէլլուն մոխիր դարձնելը. մի ժամւայ մէջ միայն կարելի էր նրան հիմնայատակ կործանել, տներն աւերել։ Բայց Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները զսպեցին նրանց մէջ աւերելու հակումները, խուլ տըրտունջ առաջացնելով գիւղացիների մէջ։

Այս երկրորդ անգամն էր, որ Շէլլուն ազատւում էր աւերումից. մի անգամ Յունւարի 6-ին, և մէկ էլ՝ այսօր. և այդ շնորհիւ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչների. որի դէմ այնպէս փըրփուրը բերանին Աղաեւն է մաքառում։

Իսկ Խրամորթի շուրջը կռիւը դեռ շարունակւում էր աւելի մեծ Թափով. այնտեղի կուռղներին օգնութեան հասնելու ձգտումներ էին ցոյց տալիս և Շէլլուն Թողնող, այգիներն ապաստանող

թուրք ձիաւորները։ Բայց մի ժամ յետոյ էլ աւելորդ էր այս կամ այն կողմին օգնութեան գնալը, որովհետև Խաչէնու կենտրոնից հասել էր մի թռուցիկ խումբ տեղական ուժերի հետ և ժայռը մաքրել յարձակումներից, իսկ Ասկերանից էլ այնտեղ էր անցել մի փոքրիկ խմբակ, և Ղարաղաջի մօտ գտնուող թրքական հանգստարանից զարկելով՝ թուրքերի թիկունքը բռնել։ Թուրքերը պարտուած յետ են խաղում վերջապէս Շէլլուի մօտ թողնելով 7 դիակ, 3 ձի, իսկ Քարագլխի մօտ՝ 8 դիակ, 7 ձի, մի հրացան և մի դրօշակ. վիրաւորների թիւը յայտնի չէ։ Հայերից սպանւում են Քարագլխի կռւում երկուսը, երեք հոգի էլ վիրաւորւում են։

Իսկ Ասկերանի պոստում գտնուող կառավարական զինուորները ժպտով դիմում են վերադարձող հայերին.—Է՛, յաղթեցի՞ք...։ Դրանք դրուած էին զինուած խմբերի անց ու դարձն արգելելու...

Գիւղացիք էլ, կռւից յետոյ՝ էլի հին երգը։

—Էս ի՞նչ տեսակ բան է. էսպէս էլ անտիրութի՞ւն կը լինի... Բանը սա է, որ էգուց էլ գալու են, մտրակի ու զօնդաղի տակ տան, թէ էսքան էսքան տուգանք պէտք է տաք, որովհետև կռւիներ էք անում. կամ թէ՝—զէնքերը տւէք, «կոմիտէները» տւէք։

I.

ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ.

Վարանդայում և Խաչէնում այնուհետև տեղի ունեցած կռիւների նկարագրելն աւելորդ է. միևնոյն բաներն են. յարձակում, հակայարձակում, այստեղ սպանուած, այնտեղ վիրաւոր, այստեղ թալան, այնտեղ աւեր, և այլն։

Յուլիսի 15-ից յետոյ երկու կռիւ եղաւ Ասկերանի մօտ, մի անգամ՝ Շէլլուի կողքին, երկու անգամ՝ Հազին-Ջայի տակ, մի անգամ Գելաֆլուի աւերակներում և մի մեծ ճակատամարտ՝ Բաղւանլարի գլխից մինչև Գելաֆլուի «Քեահրիզը», մի կռիւ, որի ժամանակ Խաչէնու թռուցիկ խումբը իւր յանդգնութեամբ հիացրեց թէ՛ հայերին և թէ թուրքերին։ Նա սոսկալի թափով տւաւ, անցաւ Շէլլուի կողքով, Ամարաթի գլխով և այնպէս ընկաւ թուրքերի վրայ բաց դաշտի մէջ, որ թշնամին փախաւ մինչև Բաղվանլար, իսկ թռուցիկ խումբը կանգ առաւ միայն Դարղա-

Ալուն կալումը, հայկական սահմաններից շատ ու շատ հեռու։

Այս անգամ մենակ Թուրքերը չէին յարձակումներ գործողը․ հայերն էլ փորձեցին հռչակաւոր Մալը-Բէգլուն աւերել և առաւօտուն դէմ, գիւղը պաշարելով սկսեցին յարձակումը. Թուրքերը դիմադրում էին մեծ քաջութեամբ․ բայց հայերը զօռեցին և մըտան գիւղը։ Բայց այդ իսկ րոպէին Խանքենդուց որ 1/2 ժամւայ վրայ է գտնւում, վրայ հասան զօրքեր և մի Թնդանօթ. Թնդանօթը որոտաց, և ռումբը պայթեց գլխաւոր դիրքում, որտեղ հայերն ամրացած շարժումն էին ղեկավարում։ Դրանից յետոյ հայերն յետ խաղացին, իրանց հետ տանելով երկու դիակներ և երեք վիրաւոր։

Յուլիսի 29-ին Վարանդայի և Խաչէնի ամեն կողմերում լսեցին հրացանները և մեռելային խաղաղութիւնն ընկաւ։ Կատարեալ «մեռելային», որովհետև երկու կողմերի տներն էլ քանդւել էին, և ժողովուրդն ուժասպառ եղել նիւթապէս և ֆիզիքապէս։

Շուշին այս անգամ արդէն կատարեալ աւերակ էր դարձել. այնտեղ մղւել էր մի սոսկալի պատերազմ, որի հետևանքը Թուրքերի համար զարհուրելի էր եղել. այրւել էր նրանց 2-300 տները, բազմաթիւ զոհեր էին տւել, և այժմ էլ շրջապատւած ամեն կողմից հայերով, յարաբերութիւնները խզւած ամէն անկիւնից՝ սովամահ էին լինում։

Կռիւը տևել էր 12 օր, որի վերջին օրերի համար մի գաղափար տալու դիտաւորութեամբ՝ առաջ եմ բերում «Ալիք»-ի Թղթակցի հետևեալ կտորը։ «Սկզբում Թուրքերն առարկում էին հայերի դրած պայմանի առաջին կէտի դէմ, որ վերաբերում է «Դիկտան-Ղուրու» և Գեօվհար-Աղի դիրքերի ոչնչացման։ Թուրքերը բացէ իրաց մերժել էին, ուստի հայերը վերսկսւած կռւում, կիւրակէ առաւօտ, կրկնակի եռանդ գործ դնելով, օդը ցնդացրին «Դիկտան-Ղուրու» վիթխարի դիրքը։ Թուրքերը կանգ առան։ Նորից հաշտութեան դիմումներ։ Եղաւ մի թեթև թափոր։ Սակայն պարզ նկատւում էր, որ Թուրքերը ինչ-որ դժոխային պատրաստութիւններ են տեսնում։ Հայերը պնդեցին պայմանագիրը ստորագրել, հրաժարւելով առաջին կէտից։ Թուրքերը ձգձգում էին։ Վերջապէս մի ուրիշ կէտ ևս ջնջելով, ուրբաթ նշանակւում են վերջնական ժողով։ Սակայն Թուրքերը նորից չկան։ Իրիկնադէմին նրանք գրում են, որ այդ օրը չըկարողացան գալ իրանց

կիրակիի պատճառով, սակայն վաղը․ շաբաթ անպայման կըգան եղբայրասպան կռւին վերջ դնելու։ Ապա մի շարք բարոյա-փիլիսոփայութեամբ դատափետում են ամբողջ անցեալը և «հրաւիրում են հայերին հանգիստ մնալ»։

Զանձրացած երկար ժողովներից ու բանակցութիւններից, յոգնած և ուժասպառ 12 օրեայ կռւից, անքուն ու ջղային՝ հայերը ցրւեցին հանգստանալու...

Սակայն սա մի նենգ օրօր էր, մի ժանգ դաւադրութիւն, երբ քիչ մնաց, որ բոլոր հայերը սրի անցնեն։

Նախ մի երկու խօսք անցրած վերջին օրերի մասին, երբ թէև կռիւ չըկար, սակայն ընդհանուր դրութիւնը աւելի քան սոսկալի էր։ Քաղաքի թէ ներքևից և թէ մանաւանդ վերևից թուրքերը մեծ խմբերի բաժանւած ամենայն համառութեամբ ճգնում էին ներս խուժել քաղաք։ Հերոսական էր հայերի դիմադրութիւնը։ Ամեն կէտերից էլ թուրքերը յետ էին մղւում տալով մեծ զոհեր։ Քաղաքի թուրքերն էլ հէնց դրսի այս օգնութեան վրայ մեծ յոյսեր դրած, շարունակում էին հայերին սպառնալ, միւս կողմից էլ օյինբազութիւններով հաշտութիւնը յետաձգել։ Ի դէպ ասած, վերջը պարզւեց, որ բայց և այնպէս, թուրքերը դրսից օգնութիւն են ստացել երկու խմբերով, մէկը բաղկացած 100—150 հոգուց, միւսը աւել քան 580 սպառազինւածներ, դրան վերադիր և երկու թնդանօթ։ Այս ամենից բացի և որ ամենակարևորն է, «բարեսիրտ» մարդիկ թուրքերին լուր էին հասցրել, որ հայերն այլ ևս փամփուշտ չունեն։ Ահա թէ ինչու թուրքերը վերջին օրերը խիստ համարձակ էին։

Այսպէս ուրբաթ, ամսիս 21-ին, կէսօրից յետոյ, թուրքերը նամակով հայերին հանգստացրել էին և հայերն էլ ցրւել էին ննջելու։

Ժամը 7-ին մօտ էր, երբ զարհուրելի լուրեր բերին, թէ թուրք օֆիցէրը Գալաչչապօվի հրամանով, փախած թուրքերին վերստին իրանց դիրքերում հաստատել է և հայերից պահանջում է գրաւած դիրքերը դատարկել։ Կոտորածն անխուսափելի է։ Հայերի համար խիստ վտանգաւոր է մանաւանդ այն պատճառով, որ թուրքերին իրանց դիրքերում ամրացնելուց յետոյ, թուրք սպան իւր զօրքերով հայերի թիկունքն է անցել, շեշտելով թէ մինչև կէս ժամ ձեզ ցոյց կը տամ։

Խլրտումը մեծ էր։ Ժողովուրդը լցուեց փողոցները։ Բողոքը խիստ էր. Գալաշչապօվը ստիպուած եղաւ իւր ադիւտանտին Թիւրիմացութեան վայրն ուղարկելու, որ կոչւում է Աղա-Րիզի դիրք։ Գնացինք և մենք. հետաքրքիրների մի մեծ խումբ, բոլորն էլ անզէն։ Ադիւտանտը Թուրքերին Թոյլ տուեց վերադառնալ իրանց նախկին դիրքը որ անցեալ շաբաթ գրաւել էին հայերն արեան ամենաթանգ գնով։ Իսկ հայերը դիրք մտան 25 քայլի վրայ շտապով կառուցած քարէ պատնէշի ետև։

. . . .

. . . .

. . . .

Թուրքերը պատրաստ էին յարձակման, իսկ հայերը շտապում էին դիրք պատրաստել պաշտպանւելու։ Ադիւտանտն ու Թուրք սպան մօտեցան Թուրքերին և ինչ որ գաղտնի փըսփսում էին։ Այդ վայրկեանին Թրքական Թաղում պայթեց սիգնալի մի հրացան և մինչ ես կամեցայ այն կողմը դիտել, նենգամիտ Թուրքերը համազարկերի կարկուտ տեղացին մեզ վրայ։ Հայ կռւողները դիրք մտան, անզէնները փառաւոր փախուստ տւին։ Այս ամենը կատարւեց մի ամենաչնչին վայրկեանում։ Առաջի համազարկին գլորւեց մի վրացի զինւոր։ Իսկ մեծ փողոցում գեներալ Գալաշչապօվը մի մեծ խումբ երեխաներ գլխին հաւաքած՝ մեծ զւարճախօսութեամբ պատմում էր Պլէվնայի ճակատամարտի մասին։ Կոտորածը դադարեցնելու ոչ մի ցանկութիւն։ Ի՞նչ հոգ, թէ երկու թշւառ ազգ կոտորւում են։

Կռիւն այլ ևս բորբոքւած էր։ Անմխիթար էր մանաւանդ հայերի համար, որովհետև խաղաղութեան յոյսով, բոլոր կռւող ուժերը ցրել էին, մնացել էին, հազիւ մի քամի հարիւր հոգի, իրանց դիմացն ունենալով մի վայրենի ոյժ, բաղկացած աւելի քան ութ հարիւր հոգուց (միայն մի Թաղում)։ Հայ հերոսը այս գիշեր ևս ապացուցեց իւր ուժգնութիւնը։ Օրհասական կռւից յետոյ, առաւօտեան Թուրքերը նորից յետ մղւեցին «Աղա-Րիզի» դիրքից, տալով անթիւ սպանւածներ։ Գալաշչապօվը տեսաւ, որ հայերը նորից յաղթեցին և Թրքական մասը պիտի աւերեն, և հրամայեց.—դադարե՛լ. ես այլ ևս Գալաշչապօվ չեմ, այլ գեներալ-գուբեր-

նատոր։ Հրամայում եմ թնդանօթի կապել ընդիմադրողին։—Եւ կէսօրից յետոյ խաղաղութիւն ընկաւ։

Հասաւ երեկոն։ Լռութիւն է, խորին լռութիւն։ Լուսինը փայլում է կաթնագոյն, կեանքը սահում է... Սակայն... աւերակները կանգուն, սպանուածներն անշունչ!!!»։

Կիսաւեր Շուշին 12 օր դժոխքի սարսափներ կրելուց յետոյ, հանգստացաւ. բայց յուղարկաւորութեան հանգստութիւն էր այդ. մարդիկ կենդանի մեռածներ էին։

II.

ԹԱՓՈՐ

Թափո՜ր... ծանօթ բառ է դա, ծանօթ կօմէդիա։ Հայ-թրքական ընդհարումների սկզբից մինչև այսօր քանի՜-քանի անգամ են կրկնուել այդ թափորները. Բագու, Բալախանի, Նախիջևան, Երևան, Գանձակ... ամեն տեղ փորձուել է այդ ծիծաղելի դարձած հաշտեցնելու զէնքը. և ամեն անգամ էլ, համբոյրներից յետոյ՝ վերսկսուել են կոտորածներն ու աւերումները։

Այժմ էլ թափոր։ Այդպէս է պահանջում գեներալ Գալաշչապօվը. ո՛չ մի առարկութիւն ոչ մի պատճառաբանութիւն նա լսել չի ուզում.—վաղն առաւօտեան թափոր պէտք է լինի.—պահանջում է նա և որովհետև աւելի շատ վնաս կրողները թուրքերը պիտի լինին, ապա առաջինը հայերը պէտք է իջնեն թրքական մաս։

Եւ հայերը հաւաքուել են հայկական մասում գտնուող կլուբն ու խորհուրդ են կազմում, թէ ինչպէ՞ս անեն, ժամանակը կարճ է, իսկ վաղը, Օգոստոսի 1-ին առաւօտեան թափորը պէտք է կազմել։

—Մենք այլ ևս չենք հաւատում ոչ մի թափորի,—ասում է Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը,—բաւական է, որքան խաբեցինք. այդ կօմէդիաներն, այդ ծաղրածութիւններն առաջին անգամը չէ, որ մենք տեսնում ենք. մի՞թէ շատ է անցել անցեալ թափորից, խաղաղարար մասնաժողովներից, որ գաւառից-գաւառ, գիւղից-գիւղ պտտելով՝ հաշտութիւն էր կանչում. ի՞նչ եղաւ այդ ամենի հետևանքը. ահա՛ աչքներիս առաջն է։ Մենք ոչ մի կօմէդիայի մասնակցել չենք կարող, և չենք ուզում. թափորները չեն,

որ պէտք է վերջ տան այս սարսափներին. մենք ուրիշ միջոցներ ենք ցանկանում տեսնել կառավարութիւնից։

Քիչ լռութիւնից յետոյ ձայն խնդրեց մի ուրիշը և խօսեց ճնշուած ձայնով։

—Այո, պարոններ, ամենայն կերպ համաձայն եմ, որ կոմէդիա պէտք է լինի մեր արածը. բայց ինչ անենք ասացէք. դըժբախտութիւնները կարկտի նման միմեանց յետևից թափւում են մեր գլխին. մի գուցէ մեր յետ կանգնելով ևս մենք առիթ տանք մի նոր դժբախտութեան։ Ի՞նչ կ՚ասեն թուրքերը, ի՞նչ կասէ կառավարութիւնը,—ահա, կասեն նրանք,—հայերը հաշտւել չեն ուզում։ Մեր ինչն է պակասում. քաղաքագէտ լինենք մի քիչ և այս անգամ էլ կազմենք թափորը։ Ես չէի ցանկանալ, որ թուրքերը մեզ չհասկանան, և խնդիրը ծուռ ըմբռնեն։

—Թող ծուռ ըմբռնեն, թող հասկանան, ինչպէս որ իրանց կամքն է, թող գեներալն էլ ոտները գետինը թակէ,—գրեթէ գոռաց աչքի ընկնող քաղաքացիներից մէկը,—ես որ այս քաղաքի աչքի ընկնող մարդկանցից մէկն եմ, և իմ բացակայութիւնս գուցէ նըկատւի, երբէք չեմ մասնակցի այդ խայտառակութեանը… կախաղան պիտի հանեն. թող հանեն. չեմ ուզում և չեմ գնայ։ Մինչև երբ այսպէս մեզ խաբեն. ես հրապարակօրէն իմ անվստահութիւնս եմ յայտնում կառավարութեանը՝ թափորին չմասնակցելով. թափորները չեն, որ մեր վէրքը պիտի դարմանեն. խորապէս համոզուած եմ, եթէ կառավարութիւնն անկեղծօրէն կանգնէ ու կանչէ՝—վերացւի պրօվակացիան, չլինին կոտորածները,—ամեն բան կըվերջանայ։ Այս էր իմ ասելիքս. այժմ ինչպէս ուզում էք, այնպէս արէք։

Խօսեցին էլի մի տասն հոգի. բոլորն այրուած, բոլորը յուզուած, և մեծաւ մասամբ ընդդէմ թափոր կազմելուն. բայց տատանւում էին, թէ ինչ պատասխան տան Գալաշչապօվին։ Մէկը խորհուրդ տւաւ, և շատերն ընդունեցին, որ գնան գեներալի մօտ, յայտնեն, որ վաղը զոհերին պէտք է հողին հանձնեն, սգի օր է և ոչ թափորի, կրքերը դեռ չեն հանգստացած մեծապէս վնասուած թուրքերի մէջ, թափորի ժամանակ խելագարի մէկը մի բան կըսարքէ, ու նորից կըբորբոքւի արիւնհեղութիւնը, աւելի լաւ է՝ յետաձգել մի առ ժամանակ։

Այսպէս որոշւեց այն յուսով, որ որոշ ժամանակից յետոյ

կը հնանայ խնդիրը, և Թափորի հարցն ինքն իրան կը լուծւի։ Մի քանի հոգի վեր կացան, ուղևորվեցին դէպի գեներալը, ժողովի ցանկութիւնը յայտնելու համար։ Արդէն ուշ գիշեր էր, որ նրանցից մէկը եկաւ յայտնելու, թէ ինչով է վերջացել միսսիան։

—Վաղը Թափոր պէտք է լինի. էլ ոչ մի խօսք.—ասել էր գեներալը և ոտը գետին զարկել։

Հետևեալ օրը, Օգոստոսի 1-ին հայ ականաւորներից մի քանի հոգի հաւաքւեցին գեներալ-նահանգապետի դռան առաջ. դուրս եկաւ և նահանգապետը. եկան զօրքերը և նրանց կալանաւորների նման շրջապատած՝ տարան դէպի Թրքական Թաղը։ Հայերը դողդողալով, րոպէ առ րոպէ սպասում էին, որ ահա անգութ պրօվակացիան կը գործէ, Թափորի գնացող հայերը վտանգի կ՛ենթարկւեն և Շուշին նորից արեան ասպարէզ կըդառնայ։ Բայց, բարեբախտաբար՝ ոչինչ տեղի չունեցաւ։ Երկու ժամից յետոյ հայերին միացած՝ Թրքական Թաղից վերև բարձրացան բազմաթիւ Թուրքեր, ակամայ ժպիտը վշտահար երեսներին։ Անկեղծ ուրախացողների Թիւն էլ քիչ չէր. Նրանցից մէկը, երբ երաժշտական խումբը նւագում էր,—պար էր գալիս և կանչում։

—Ա՛յ հայեր, դուք էլ պարեցէք. որովհետև պարելն աւելի լաւ է, քան լաց լինելը։

Իսկ մի ուրիշը յանդիմանօրէն ասում էր։

—Ձեր տունն Աստւած չըքանդէ, Եապօնի բարութխանան այստե՞ղ էիք փոխադրել... անաշէններ, ժայռի գլուխը հաւաքւած՝ ուզում էիք անդո՞ւնդը Թափել մեզ, ինչ է։

Խոստովանողներ եղան, որ, եթէ հնար լինէր մի տեղով փախչելու, կուի երրորդ օրն արդէն նրանք կըդատարկէին քաղաքը, բայց տեղ չըկար։ Պատմում էին սարսափելի, ցնցող միջնադէպեր, և հայհոյում, անիծում «սալարին»։

Թափորը վերջացաւ. Թուրքերը ցրւեցին հայոց բազարը, Թօփխանան։ Կուի ժամանակ քաղաքը մի քանի տեղերից բաց էր հայերի համար, և ամեն կողմերից բերել, քաղաքը լցրել էին տեսակ-տեսակ մրգեղէններով ու կանաչեղէններով։ Թուրքերը գնեցին, կրպաններն ու Թաշկինակներն լցրին, մէկը մինչև անգամ փափախն էլ լցրեց, որովհետև իրանց Թաղը ոչինչ չէր մտել, և քաղցր, ըստ երևոյթին անկեղծ զրոյցներով՝ ցրւեցին դէպի իրանց Թաղերը։

Օգոստոսի 1-ից ընկաւ համեմատական խաղաղութիւնը, թէև փոխադարձ անվստահութիւնը դեռ տիրում էր երկու կողմերումն էլ։ Բայց շա՜տ, շատ էին յոգնած, քայքայուած, ուժասպառ եղած և սպանութիւնները ծայրերումն անգամ պակասեցին, շատ տեղերում նոյն իսկ վերացան, և հայ-թրքական ընդհարումներին՝ բաղձալի վերջակէտը դրուեց։

VII.

ՍՈՎ

Հայ և Թուրք ժողովուրդները տնտեսական մի այնպիսի սոսկալի հարուած կրեցին ընդհարումներից, որ տասնեակ տարիներ յետոյ միայն գուցէ նախկին դրութեանը հասնել կարողանան։ Միմիանց ոչնչացնելու պատրաստութիւններն ահագին գումարներ կլանեցին երկու կողմերից։ Եթէ միջին թիւ վերցնենք, ապա սխալուած չենք լինի, եթէ ասենք, որ իւրաքանչիւրը առնուազն տասն հազար րուբլի է ծախսել «պատերազմական» կարիքների համար և ծուխ դարձնելով՝ բաց թողել օդի մէջ։

1905 թուականի Յունիսին կարկուտը եկաւ և ոչնչացրեց Խաչէնի, Վարանդայի հայ, և Աղդամից վեր գտնուող Թուրք գիւղերի արտերը. յոյս կար, որ էլի մի բան կըստացւէր ծեծուած արտերից բայց երկրորդ անգամ էլ վրայ հասաւ կարկուտն աւելի ուժեղ, աւելի անողորմ, քան առաջինը, և այս անգամ արտերի տեղն էլ բան չմնաց, բացի յարդ դարձած ցողուններից։ Օգոստոսին սկսեցին արիւնհեղութիւնները. Խզուեցին հաղորդակցութեան բոլոր միջոցները. գիւղացիք խոփը թողած՝ հրացանն ուսին զինուորներ էին դարձել, և աշնանացան չեղան շատ տեղեր։ Ընդհարումները շարունակուեցին 906-ին, ու գարնանացանն էլ չեղաւ դրեթէ ոչ մի տեղ, մանաւանդ որ սերմացու չկար։ Շատ տեղեր էլ կարկտից արտերն անհնձել մնացին. օրինակ Աւդալ-Գիւլափլուն չկարողացաւ իւր արտերը հնձել. Աշաղա, Օրթա և Իւխարի Գիւնէյփաները՝ նոյնպէս. իսկ թրքական հողերում հայերի ցանած արտերն այնպէս էլ մնացին, առանց իրանց տիրոջ երեսը տեսնելու։ Այդ դեռ ցաւի կէսն է.—հայ և Թուրք սահմաններում գտնուող բոլոր հողերը մնացին խոպան, գութանի կարօտ։ Վարանդայէ

Նախիջևանիկ գիւղը 1906-ի աշնանը իւր հողերի կէսն է ցանել, Փիրջամալը՝ նոյնպէս Վարագաբոյնը՝ քառորդը, Ամարասի բարեբեր ընդարձակ հողերի ամենաչնչին մասը, Աւդալ Գիլաֆլուն՝ հազիւ 1/5-ը, Հագուզը, Վէյսալլուն՝ նոյնպէս և այլն։ Աղդամի շուրջը փռուած տասնեակ հազարաւոր դեսիատին խաղողի ու թթի այգիները թուրքերին այլ ևս օգուտ չէին բերում, որովհետև այնտեղ գտնուող միակ հայ գործարանները—Խուբլարեան Ահարոնեան, Սողոմոնով և այլն,—վառուած էին, իսկ թուրքերն արաղ կամ գինի պատրաստել իրանց խաղողից և շուկայ հանել չեն կարող։

Եւ այսպէս սնանկացաւ, ողորմութիւն աղերսելու դուռը հասաւ նոր-նոր տնտեսական բարօրութեան հասած գիւղացիութիւնը. ցորենին փոխարինեց շատ տեղերում՝ կորեկը. կորեկն էլ պակասեց. լաւ է, որ գետնախնձոր շատ էր ցանուած մի քանի տեղերում. սկսեցին գետնախնձորից օգտուել։

Իմ աչքերովս եմ տեսել. մի գիւղում, խրճթի սրահում սաջը դրած է կրակին, երեք երեխաներ շուրջը նստած, իսկ մայրը եփած ու մանրած գետնախնձորի հետ խառնել է կորեկ ալիւրը, հաց շինել գցել սաջին, և երկու ձեռները հացի վրայ դրել, որպէսզի ցրիւ չըգայ։ Շատ ընտանիքներ այդպէս են ապրել։ Բայց ոչինչ, գովելի տոկունութեամբ դիմանում էր գիւղացին.—գարունը կըգայ, բուսեղէնները կ'առատանան, եօլա կը գնան, մինչև եղած արտերը կը հասնեն.—այդպէս էին մտածում նրանք։

Արդ՝ այս տեսակ պայմաններում կարելի էր, հնարաւորութիւն կա՞ր արդեօք, այդպիսիներից հարկ, տուգանք հաւաքելու։ Այո, մեր կառավարութիւնն ունէր այդ հնարաւորութիւնը, և գործադրում էր անգթօրէն։ Քեաթուկ, Նախիջևանիկ, Փիրջամալ, Վարագաբոյն Նոր-Շէն, Ղզղալա, Աւդուռ, Միրուշէն, և այլն՝ հազարներով են տուգանք տուել... հապա սովորական հարկն ու միւս տուրքե՞րը, որ կանոնաւորութեամբ հաւաքուել են... էլ հալ կը մնար գիւղերում։

Եւ հեծում է գիւղացիութիւնը։ Բայց ի՞նչ կը լինի նրա դրութիւնը, եթէ նորանոր դժբախտ պատահարներ թափուին նրա գլխին...։

IV.

. . . .

. . . .

. . . .

V.

. . . .

. . . .

. . . .

VI.

«ՄԻՋՈՑՆԵՐ ԵՆ ՁԵՌՔ ԱՌՆՒԱԾ»

Նորից և նորից կրկնում ենք. եթէ Բագւայ կոտորածը տեղըն ու տեղը խեղդւէր, և յանցաւորները պատիժ ստանային, կառավարութիւնը ցոյց տար որ ոչ մի դէպքում ինքն այդ տեսակ գազանութիւնների համբերել չի կարող, ապա հայ-թրքական ընդհարումներն այսպիսի սոսկալի կերպարանք չէին ստանայ։

*Երբ Փետրւարեան սարսափները տեղի ունեցան, պաշտօնական «*Кавказъ*» լրագրում այդ մասին տպագրւեց մի պաշտօնական հաղորդագրութիւն, որ վերջանում էր հետևեալ տողերով.— «Բագւում հանգստութիւնը և հասարակական ապահովութիւնը վերականգնելու համար ձեռք են առնւած պէտք եղած միջոցները»։*

Տեսնենք այդ ինչ միջոցներ էին, որ «ձեռք էին առնւած»։

Ես խոյս եմ տալիս իմ աչքով տեսածներս ու ականջով լսածներս գրի անցնելու. բայց կբերեմ ուրիշների գրածներից կտորներ, որոնցով կապացուցի, թէ կառավարութիւնը որքան է տրամադիր եղել խաղաղութիւնը վերականգնելու։

*«Բազարնայեա փողոցի և հանդիպակաց անկիւնում միջնաքաղաքի պատի մօտ, սպասողական դրութեան մէջ՝ յարձակւելու պատրաստ կանգնած էին Թուրքերի զինւած խմբեր, իսկ նրանց մէջ տեղ անշարժ, փայտացած կանգնել էր կօզակների շրջուն խումբը. (*Бак. Изв. *Կոնստ. Պօնօմ.)։*

«Կօզակների պիկէտի մօտով վազում են մի խումբ Թուրքեր, բէրդանկաներն ու ատրճանակները օդում շարժելով...։ Նրանք վազում են Նիկօլաևսկայով և ծածկւում Բազարնայեա փողոցում... մի րոպէ էլ... Զալպ... և աններդաշնակ աղաղակ՝ «ու-

ռոմ»... Ահա ձախ կողմից էլ որոշեց զինուած ամբոխ, հաւասարեց կօզակների բազեզդին. .: Ես տեսնում եմ, ինչպէս նրանք րոպէաչափ կանգնեցին կօզակների մօտ, ըստ երևոյթին՝ զրոյց էին անում» (Бак. Изв. *Կոնստ. Պօնօմ.):*

*«Ամբոխն սկեց ցրուել, աջ ձեռքում բռնած փայլուն ատրճանակներ, իսկ ձախում թալանած մահուդ, կօշիկներ և այլն: Այդ կողոպտողներին հանդիպող զինուորների խմբերը անցնում էին մօտներով, չըխլելով նրանց ոչ զէնքերը, ոչ էլ թալանած ապրանքը (*Нов. Об. *Օրէստ Մ.):*

«Бак. Изв.» *№ 22-ում, ըստ տեղեկագրի 3-րդ քաղաքամասի պրիստավի, տպագրուած է, որ ա. Կանիթափայում գտնուող Աղամօվի տունը թալանուել է և բնակիչները կոտորուել են գիշերուայ ժամը 11-ին. մինչդեռ այդ բոլորը կատարուել է անցնող կօզակների աչքի առաջ, առաւօտեան ժամը 9-ին»* (Бак. Изв. *Աղամօվի ազգական):*

«Ժամը 2-ին մօտ, Բազարնայեա փողոցով զինուորների հետ անցնելիս՝ ես պատահեցի թուրքերի խմբի, որ թալանում էր Ազիատսկի փողոցի անկիւնում գտնուող ճոթեղէնի խանութը, և այդտեղ էլ տեսայ 2-րդ քաղաքամասի պրիստավին մի քանի գարաղավօյների հետ, թալանւող խանութի մօտ: Իմ յանդիմանանքիս, թէ ինչու նա կողոպտողների դէմ միջոցներ չի ձեռք առնում, պատասխանեց, որ բաւականաչափ ույժ չունի. իսկ երբ ես խնդրեցի թոյլ տալ ինձ այդ դէպքում կրակ բաց անել, պրիստավից մերժումն ստացայ». (Бак. Изв. *կապիտան Բախտամօվ):*

«Ոստիկանութիւնը կատարեալ ձեռնպահութիւն էր ցոյց տալիս, երբ կոտորում էին հայերին, և եռանդ էր ցոյց տալիս, երբ հարկաւոր էր լինում հայերին զինաթափ անելու: Այդ դէպքում ոստիկանութիւնը և՛ բաւականաչափ ուժեղ էր գտնւում և բաւականաչափ բազմաթիւ... Զինուորները կանգնած էին սովորական հանդիսատեսների նման, և միայն ժամանակ առ ժամանակ խլում էին պաշտպանւող հայերի զէնքերը» («Русскія Вѣдом.»*).*

«Ճանապարհին մեզ պատահեցին այն երկու հայերի դիակները, որոնք դուրս խռան Շամախու ճանապարհին կողոպտւող տնից և ուզեցին ազատուել կօզակների ձիերի ոտների արանքում: Կօզակները քշեցին ձիերը, հեռացան, և այդ հայերին պատառ-պատառ արաւ կատաղած ամբոխը» (Нов. Обоз. *Օրէստ Մ.):*

«Փաստեր, որոնք պատասխան են պահանջում. 1) Ո՞վ է Բագւում հազարաւոր ամբոխին մեր պատերազմական ձևի հրացաններ տւել. ախր իւրաքանչիւր Թուրք իւր ձեռքին Բէրդան և Սմիտ-վէսսօնի ատրճանակ ունէր. 2) Երբ Ադամօվի տունն այրւում էր Թուրքերի գցած հրդեհից, ինչո՞ւ հրդեհաշէջները չերեւացին. 3) Որտեղի՞ց էին Թուրքերն այնքան շատ փամփուշտ ձեռք բերել, որ շատ անգամ զուր տեղից հարիւրներով արձակում էին. 4) Ինչո՞ւ իւրաքանչիւր առաւօտ Թուրքերը հաւաքւում էին ուչաստօկ և յետոյ ցրւում քաղաք» (Тиф.).

Բայց ի՞նչ ենք սկսել. այս տեսակ վկայութիւններ հարիւրներով կարելի է բերել. բերածներս էլ բաւական են ցոյց տալու համար, թէ՝ կառավարութիւնն ի՞նչ տեսակ միջոցներ էր ձեռք առել՝ բաշիբօզուկութիւններին վերջ դնելու։ Ամեն տեղ Թալանողներն ազատ-համարձակ, հրացանն ուսին, ատրճանակը ձեռքին, խփում սպանում էին, տներ հրդեհում, խանութներ կողոպտում, և նրանց երեսին ժպտում էին. էլ հարկ կա՞յ հարցնելու, թէ ինչո՞ւ կոտորածները ծաւալւեցին ամեն կողմերում, ինչո՞ւ Շուշին աւերւած է, Զանգեզուրը սոված, Վարանդան պղծւած... այսպէս են ցանկացել չար մարդիկ, այդպէս են ծրագրել, և իրանց նպատակին յաջողութեամբ հասան։ Կազմակերպւած ոճրագործութիւնը իւր հաշիւը տեսաւ, սակայն գիտակցութեան է գալիս, արթնանում է ժողովուրդը, և իւր թշնամուն արդէն ճանաչում է, և... վա՜յ թշնամուն։

—

Ես վերջացրի, տալով հայ-Թրքական ընդհարման, այդ մեծ ողբերգութեան կմախքը միայն. դրանից դէնը գնալ չէի կարող. երևի աւելի բարեպատեհ հանգամանքներում հնարաւորութիւն կունենանք նրա ամբողջութիւնը ներկայացնելու իւր բոլոր մանրամասնութիւններով ու կողմերով, կամ գուցէ այդ կանեն աւելի հմուտ և ձեռնհաս մարդիկ այն էլ բաւական է, եթէ սրանով կարողացայ հայ-Թրքական ընդհարումների մի չըքօղարկւած էջը ներկայացնելու։

Այժմ, թէկուզ ամենափոքր չափով մի ամբողջական պատկեր տալու համար՝ կուզէի մի քանի գլուխ ևս աւելացնել, Հ. Յ. Դաշնակ. դերը պարզելու՝ ինքնապաշտպանութեան գործում։

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

I.

Դաշնակցութիւնը իւր տասնեակ տարիների ընթացքում փորձւած, եփւած ուժերով՝ մի զարմանալի հմտութիւն ցոյց տըւաւ ինքնապաշտպանութեան գործում, մի տենդոտ ճիգով նա փրկեց ժողովրդին։

«Փրկեց» բառը թող խորթ չհնչէ. ես իսկական անունն եմ տալիս։

Ո՞վ չէ ճանաչում մեր ժողովրդին։ Տարիներ առաջ «Մշակ» լրագրում մի լուր եմ կարդացել, որի բովանդակութիւնը հետեւեալն է.—Մազաւուզ գիւղում մի մեծ հոր կայ, բերանը լայն բացւած. գիւղացիներից մէկի տավարն է ընկնում մէջը, ոտը կոտրում. միւսի գոմէշը՝ մէջքը ջարդում, երրորդի հորթը, և այլն. և ոչ ոք չի գնում այդ հորը լցնում, կամ բերանը պինդ ծածկում դժբախտութիւններին վերջ տալու համար.—ինչո՞ւ գնամ,—ասում է նրանցից իւրաքանչիւրը.—հոր քանդողի հէրն անիծած. ով քանդել է թող նա լցնէ։ Եւ հորը մնում է բաց, նոր ոտներ ջարդելու համար։

Մաղալուզի այդ դէպքը հեշտութեամբ կարելի էր մի երկու տարի առաջ ընդհանրացնել բոլոր հայ գիւղերի վերաբերմամբ. ընդհանուր ուժերով ժողովրդին սպառնացող աղէտի առաջն առնելու գիտակցութիւնը երազ է եղել նրա համար։ Մի հասարակ կամուրջ, ջրի համար մի փայտէ աւազան, մի որ և է փլւածք շինելը, միշտ մի բարեգործ ձեռքի է սպասելիս եղել։ Անվերջ օրինակներ կարելի էր բերել, որ աւազակները եկել, մէկի տունը թալանել են, նոյն իսկ մարդ սպանել, և տանը պատին կպած հարեւաններն օգնութեան աղաղակները լսելուց յետոյ էլ՝ չեն դուրս եկել գոնէ աղմուկ բարձրացնելու, աւազակներին շփոթեցնելու։ Ընդհանուր առմամբ՝ այդպէս է եղել մեր գիւղերի դրութիւնը, երբ բագւում հայ-թրքական ընդհարումներն սկսւեցին։

Հեռանկարը սարսափելի էր. ի՞նչ պէտք է անէին այդ խեղճ ու կրակ, «վախկոտ» անունն ստացած գիւղացիները, եթէ յանկարծ գաւառներում ևս յարձակումների տուտը բացւէր։ Հայերի

մէջ գոյութիւն ունեցող մարտական ոյժ ներկայացնող Դաշնակցութիւնն էր, որ մտաւ ասպարէզ։

Ինչպէ՞ս կազմակերպուեց ինքնապաշտպանութիւնը.—դժբախտաբար այդ հարցին առայժմ չպիտի կարողանանք պատասխանել. և թող դրանից չեզրակացնեն, թէ մենք խուսափում ենք հասարակութեան առաջ դնելու կազմակերպման գործը. ոչ այդ չէ պատճառը... Ասենք միայն, որ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներն անձնուիրաբար մտան գործի մէջ և խօսքին միացնելով գործը՝ ամբողջ Ղարաբաղից կազմեց մի կուռ, միացած ոյժ՝ զանազան արհաւիրքների դիմագրաւելու կարողութեամբ։ Հանգիստ ու դադար չունեցան այդ պատասխանատու մարդիկ երկու տարուայ ընթացքում։ Հեշտ է ձմեռուայ ցուրտ գիշերներին ձիով, երբեմն էլ ոտով, մինչև ծնկները հասնող ձեան միջից 7-10 վերստ սար ու ձոր անցնել, ստուգելու համար, թէ՝ շրջակայ գիւղերի խմբապետները կատարե՞լ են իրանց պարտականութիւնը, պահապանները դիրք են դուրս եկել, արթո՞ւն են հսկում։ Այդ անդուլ ջանքերն էին պատճառը, որ պահապանները միշտ իրանց տեղն էին գտնւում, տեղական հերթապահ ուժերը՝ գիւղամիջում պատրաստ, իսկ սուրհանդակները գաւառի մի ծայրից մինչև միւսն անցնելով զանազան ուղղութեամբ՝ ղեկավարներին միշտ իրազէկ էին պահում իրերի դրութեան մասին։ Մի գիւղի սահմանից միւսը մտնելն անհնար էր դարձել, մինչև պայմանական նշանները չէին տրւում. և քիչ չէ պատահել, որ գիշերները գաղտնօրէն դիրքերը կօնտրօլ անելու համար դուրս եկած ղեկավարները կամ զինւորական խմբապետները՝ հրացանաձգութեան էին ենթարկւում պահապանների կողմից։

Ինքնապաշտպանութեան բարդ գործի պատմութիւնը մի զարմանալի էջ է հայկական կեանքում։ Ղեկավարները, որ ըսկզբում այնքան կասկածով էին մօտենում հայ գիւղացիութեան, մի երկու ամսից յետոյ միանգամայն անհիմն գտան իրանց կասկածները, չհաշւած բազմաթիւ խոչնդոտները, որ գրեթէ ամեն գիւղում յարուցանում էին որոշ դասակարգի մարդկանց կողմից, ինքը, ժողովուրդն, ընդհանրապէս՝ ընդառաջ գնաց ղեկավարների ցանկութեան և կազմակերպւելու մի հիանալի կորով ցոյց տւաւ, բնազդմամբ Դաշնակցութեան դրօշակին ապաւինելով։ Հին հայդուկների և կամաւորների թռուցիկ-ձիաւոր խմբերը

գիւղէ-գիւղ անցնելով՝ յոյս ու հաւատ էին ներշնչում դէպի Դաշնակցութիւնը, և ժողովուրդը պատկառանք էր զգում, երբ իւր աչքերով տեսնում էր, թէ իրանց արիւնը ծծող, իրանց գլխին թագաւորութիւն անող տեղական հրէշներն ինչպէս են ծակերը մտել կազմակերպչական գրոհից։

Ընդհարումների սկզբի օրերում գիւղացիութիւնն զգալի չափով վարանոտութիւն ցոյց տուաւ. շատ տեղեր նոյն իսկ յուսահատական բացականչութիւններ եղան, թէ մենք ինչպէս կարող ենք դիմադրել Թուրքերին. նրանց մէջ դեռ արմատացած էր այն նախապաշարմունքը, որ հայը պաշտպանուել երբէք չի կարող, այլ նա ստեղծուած է միայն ծեծուելու, թալանուելու համար։ Մի երկու տեղ մինչև անգամ տրամադրուել էին գիւղերը դատարկել, անցնել դէպի Շուշի, կամ աւելի «ապահով» տեղեր, չնայելով՝ որ ղեկավարները դրսից ուժեր էին հասցրել վտանգուած կէտերին։ Բայց երբ առաջին կռիւներում փորձուած ղեկավարները, կուռում բովուած հայդուկներն ու տեղական կտրիճ կամաւորները մի առանձին յաջողութեամբ յետ մղեցին յարձակումներն, այն ժամանակ ինքնապաշտպանութեան ոգին բարձրացաւ ժողովրդի մէջ և նրանց այլևս ճանաչել չէր կարելի. կարծես դարերով կորցրած քաջութիւնն այժմ ի մի հաւաքուած՝ հանդէս էր դուրս գալիս։

Կազմակերպողների համար ներքին խոչընդոտները ոչինչ. կառավարութեան հալածանքներն էին, որ վերջ չէին սատանում. գիւղեր շրջապատել, սպառնալիքներ կարդալ, 48 ժամուայ մէջ «խռովարարներ» պահանջել, բայց և ոչ մի անգամ օգնութիւն չը հասցնել այս կամ այն տեղին...։ Այդ միջոցներում էր, որ օֆիցէրի ու կօզակների հետ մի «նշանաւոր» հայ գիւղերը մտաւ ու սկսեց հայհոյել դաշնակցականներին ու քարոզել, որ նրանց դուրս քշեն իրանց միջից։

Հալածողները բազմաթիւ անգամ, գիւղերը պատելուց Թուրքերին են իրանց առաջնորդ վերցրել։ Նախիջևանիկ մտաւ Թուրքի առաջնորդութեամբ, Փիրջամալ մտան ու խուզարկութիւն արին Թուրքի առաջնորդութեամբ ու ցուցմունքներով. Հարաւ՝ նոյնպէս. Նինգի՝ նոյնպէս. Սօս՝ նոյնպէս. և այլն և, այլն։ Ահա այդ հանգամանքն էր, որ գիւղացիների մէջ անվստահութիւն էր զարգացնում դէպի կառավարութիւնը, թէ այստեղ մի խորհրդաւոր

բան կայ, եթէ «իրանց գործիչներին» շատ անգամ աւազակ, նոյն իսկ ձեռները հայի արեան մէջ շաղախուած թուրքերի առաջնորդութեամբ ու ցուցմունքներով են ուզում բռնել: Այդ պատճառով նրանք աւելի էին գաղտնապահ դառնում, աւելի ձգտումներ ցոյց տալիս կազմակերպւելու: Կազմակերպելու գործը երբեմն վտանգի էր ենթարկւում և գիւղերից ծնւած հրէշների ձեռքով դաղտնի դաւադրութիւններ ու մատնութիւններ—երբեմն ծանր հետևանքներով—նրանց գարշելի ձեռներով էին կատարւում, որովհետև այլևս մաշկել կեղեքել չէին կարողանում:

Ծանր. աննպաստ պայմաններում է տարել Դաշնակցութիւնը ինքնապաշտպանութեան կազմակերպելը:

II.

Ընդհարումների վերջին շրջանում և ընդհարումներից յետոյ էր, որ մամուլի մէջ արշաւանք սկսեց Դաշնակցութեան դէմ՝ ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ. յարձակւողները կրքով դուրս եկան բանակուի, և միանգամայն ուրանալով հակառակորդի առաւելութիւնները, չափազանցրին պակասութիւնները. ապա սկսեցին հայհոյանքների մի անվերջ շարան Դաշնակցութեան հասցէին. և որովհետև այդ յարձակումները շատ անգամ անտեղի ու անարդար էին, իսկ շատ անգամ էլ կատարւում էին այնպիսի մարդկանց ձեռքով, որ սրի ու կրակի օրերում մատ-մատի չէին տւել, հասարակական գործունէութեան մէջ այնքան էին փայլել, ինչքան լուսատտիկը՝ խաւարում, և այժմ իրաւունք էին համարում ցեխեր շպրտել դէպի ամեն կողմ, ուստի բանակռիւը բորբոքւեց և՛ հակառակ կողմից, ու քուլքլոցներն անվերջ եղան:

Մի բան միայն երբէք ներելի չէ մեր հակառակորդներին. նրանք իրանց յարձակումների մէջ այնքան տարւեցան, որ ամբողջ Դաշնակցութիւնը աւազակների ընկերակցութիւն, իսկ դաշնակցականներին՝ ղուլդուր, սրիկայ, պրովակատոր, բուրժուաների պաշտպան, բաշիբոզուկ անւանեցին, ասացին, որ Դաշնակցութիւնը կեղեքում է ժողովուրդին, նա ամեն բան արել է մնում է միայն՝ որ խուլիգանական պագրոմներ սարքէ...: Այդ թունալից, կրքոտ հայհոյանքներն՝ ինքն ըստ ինքեան՝ գայրոյթ յառաջացրին

դաշնակցականների մէջ և նրանք էլ կորցրին իրանց սառնասրտութիւնը, ու պատասխանեցին կրքոտ խօսքերով։

Պէտք է ասել, որ նախ քան մամուլի ձայն բարձրացնելը՝ Դաշնակցութեան դէմ տրտունջ ու բողոք կար որոշ դասակարգի մէջ. իզուր են տքնում հաստատելու, որ ոչ ոք չի կարողացել մի որ և է դաշնակցականի «թանին թթու» ասել. այդ մեղադրանքն անարդար է. ամենակտրական կերպով կարող ենք ասել, որ ընդհակառակը պէտք եղածից շատ աւելի են եղել «թանին թթու ասողները». և գիտակից, իսկական դաշնակցականը ոչ մի դէպքում չի խեղդել այդպիսիների ձայնը, այլ վիճել է աշխատելով իւրն ապացուցելու։ Ո՛չ դաշնակցական բողոքող տարրի մէջ եղել են մարդիկ, որ ամենայն բարեխղճութեամբ՝ մեր պակասութիւններն են պախարակել, և մենք շնորհակալութեամբ՝ օգտուել ենք նրանցից։ Բայց ինչպէ՞ս շնորհակալութիւն յայտնէինք նրանց, որոնք յարձակւում էին, միմիայն յարձակւելու համար, առանց մինչև անգամ հաշիւ տալու՝ թէ ինչ են անում, ինչ են խօսում։

Շատերից՝ մի նմուշ։ Օգոստոսեան սարսափներից յետոյ էր, կարծեմ՝ Հոկտեմբերի սկզբներին. ինչ-որ խնդիրներ լուծելու համար, գաւառներից Շուշի էին հաւաքւել Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներն ու Շուշւայ առաջաւոր մարդիկ՝ տեղւոյն դաշնակցական մարմնի ներկայացուցիչների հետ։ Եւ սկսւեց խորհրդակցութիւնը։ Սկզբում դեռ ոչինչ նկատելի չէր. բայց կէս ժամ չանցած՝ երևան եկաւ շուշեցի առաջաւորների մի մասի տրամադրութիւնը, և նրանք աջից ու ձախից սկսեցին ոչ խնդրին վերաբերող, իրանց յարձակումները։ Նրանցից մէկը, մի բարձրագոյն կրթութեան տէր մարդ, յանկարծ կանգնեց և... ինչ ասաց։

—Պարոններ,—ասաց նա,—Շուշւայ 300 վառւած տների ամբողջ յանցանքն ընկնում է Դաշնակցութեան վզին։ Մի՞թէ այդ կուսակցութիւնը չէր իմանում, որ կռիւների ժամանակ կարող է հրդեհ ևս ծագել, ինչո՞ւ չի վաղօրօք ջրմաղ մեքենաներ բերել տուել, հրդեհը հանգցնելու։

Եւ նրան ձայնակցողներ ևս գտնւեցին...։ Մինչդեռ Շուշին դեռ տարիներով քաղաքային դումա էր ունեցել, և տարիների ընթացքում չէր կարողացել ջրմաղների տէր դառնալ։

Մամուլի մէջ եղած մեղադրանքները ևս, ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ վերև բերած օրինակիս նման անտեղի, և

դրպարտութիւններ են եղել, և մաղձոտ արշաւանքի ժամանակ չափ ու սահման անց կացրած։

«Ղուլդուր», «սրիկայ», «պրովակատոր», «բուրժուաների պաշտպան»... էլ թթու ու կծու հայհոյանք չմնաց, որ չթափէին Դաշնակցութեան հասցէին. և այդ բոլորը նրանք ասում էին առանց խղճի խայթ զգալու, առանց ամաչելու։ Սակայն այն րոպէին, երբ նրանք պատառած սենեակում, մահուադադարդ սեղանի վրայ «ղուլդուր» բառի փուտն էին անում հասարակութեանը մատուցանելու, մենք տեսնում էինք այդ դաշնակցական «ղուլդուր» զինուորին. Նա ընկած էր Ասկերանի մօտ, Նախիջևանիկի կողքին... Նա դուրս էր եկել իւր ընկերների հետ հայ գիւղացու ինչքն ու գոյքը. ընտանիքի պատիւը պահպանելու. բայց գնդակը միր աչքի առաջ նրան գլորեց, և նրա ջիգեարը տարան թուրքերը, նախօրօք դեռ թրթռացող կուրծքը պատռելով... Այն րոպէին, երբ մի սրտառուչ համերաշխութեամբ «բուրժուաների պաշտպան» բառերն էին թնդեցնում քաղաքների զարդարուն տներում, մենք տեսնում էինք այդ «բուրժուաների պաշտպան» դաշնակցականին... դեռ երէկ նա տեսել էր արիւնազանգ օրօրոցը, հայ դեղջուկի մանուկն էր խողխողւել, և այսօր դուրս էր եկել մնացած մանուկների կեանքը իւր գնդակներին ապաւինելու. բայց նա թողել է իւր կինն ու երեխաները, իսկ ինքն ընկած է Գիլաֆլուի կողքին և շրթունքները մրմնջում են վերջին բառերը.—Ոչի՛նչ, մի՛ վախենաք, գիւղը պաշտպանեցէք...», Այն րոպէին... բայց՝ բաւական է... Մարգարը, Արտէմը, Ռուբէնը... դրանք «պրավակատորնե՞ր», դրանք «ղուլդուրնե՞ր»... բաւական է. Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւնն արիւնով է կաղապարւած, և մերկ, արիւնոտ փաստեր շա՜տ ու շատ կարելի է առաջ բերել։

«Դաշնակցութիւնը կեղեքել է ժողովրդին...». Ո՜, ինչքան են սիրում նրանք հայ ժողովրդին, երբ առաւօտեան չայն ու զակուսկին էին անուշ անում, կէսօրին՝ համադամ խորտիկներ, իսկ երեկոները... Այո, շա՜տ էին սիրում «թշւառ» «տգէտ», «կեղեքւող» ժողովրդին, երբ բոլոր յարմարութիւններն ունէին իրանց պատւական գլուխներն ազատելու այն գնդակների տարափից, որ թափւում էր «ղուլդուրների գլխին. շա՜տ էին սիրում ժողովրդին, երբ իրանց ստամոքսն ազատ է եղել կոպեկ հացի այն տանջանք-

ներից, որ «բուրժուաների պաշտպան» դաշնակցականների կոկորդը խազխզելով էր ցած իջնում...

«Ժողովուրդն ինքն է իրան պաշտպանել». աղաղակում էին Դաշնակցութիւնը հայհոյողները, և յաղթութիւնը տարած ըմբիշի նման մի ոտ առաջ դնելով՝ «մեանա բիրղանիմ» գոռում։ Բայց ո՞վ ասաց այդ փիլիսոփաներին, թէ ժողովուրդը չէ իրան պաշտպանել. փա՜ռք նրան, մեր ժողովրդին. նա դեռ կապրէ, որովհետև մենք տեսանք, թէ նրա կռացած մէջքն ինչպէ՜ս դքւեց, և նրա ճակատի խորշումներն ինչպէ՜ս չքացան, երբ կեանքի ու մահու խնդիրն էր պարզւած նրանց համար։ Դաշնակցութիւնը տեսաւ այդ՝ իւր սեպհական աչքերով. բայց նրա հակառակորդներն էլ տեսա՜ն... ո՛չ։ Որտե՞ղ էին նրանք, երբ դաշնակցական անձնուրաց գործիչները գիւղական խրճիթներում միջատների անխնայ արշաւանքներին ենթարկւած՝ անքուն, անձրևի ու ցեխի բարիքները վայելելով՝ շարունակ կրկնում էին.—ժողովուրդ, դքացրու մէջքդ, կուրծքդ ուղղի՛ր, ճանաչի՛ր իրաւունքդ, և կազմակերպւելով՝ յետ մղիր քեզ համար նիւթւող նենգ հարւածները»։ Որտե՞ղ էին, երբ դաշնակցական շրջիկները Զագարում, Դիլադարդում և այլն, համերաշխութեան գաղափարն էին քարոզում Թուրքերի մէջ, նոր դաւանանքներ սերմում այնտեղ, պատրաստւող պրօվակացիան տեսնելու համար՝ նրանց աչքերը բաց անում և այնքան սիրւում, որ Թուրքերը բազմաթիւ ձիաւորներով են նրանց անց կացնում, խնդրելով յաճախ այցելել ու խօսել այնտեղ. որտե՞ղ էին, երբ դաշնակցական մարդիկ յարաբերութեան մէջ էին մտել Աղդամի մի քանի ազդեցիկների հետ, խնդրելով զգուշացնել Թուրք ժողովրդին պրօվակացիայի, դաւադիրների գործիք չդառնալ. որտե՞ղ էին, երբ երկրորդ ընդհարման մղձաւանջը վերացնելու ցաւով տոգորւած Դաշնակցութիւնը Վարանդայի բազմաթիւ գիւղերում հայ և Թուրք հասարակութեան առաջ գլուխ էր տրաքեցնում, բառերի պաշարն սպառում, որ վերջ տրւի այն խայտառակ, եղբայրասպան կռւին, այն աննպատակ արիւնհեղութեանը. որտե՞ղ էին, երբ սարսափած ժողովրդին սիրտ էր տրւում, ո՞վ էր նրանց խրախուսողը, նրանց արտասուքը սրբողը, նրանց վէրքերը կապողը... Դաշնակցութիւնը քաշքշողները տեսե՞լ էին այդ. ո՛չ, նրանք ոչ այդ բոլորը, և ո՛չ էլ դրանից յետոյ եղածները տեսան, որովհետև շա՜տ

էին հեռու ժողովրդից, և միայն զբաղւած էին արիւնը զոհաբերող Դաշնակցութեան համար ածականներ որոնելով։

Եթէ նրանք իսկապէս սիրում էին ժողովրդին, հապա ինչո՞ւ էին ծակուծուկերը մտել, ինչո՞ւ չէին ժողովրդի մէջ մտնում, նրա փշրւած սիրտն ամոքում, ցաւերը դարմանում, ժողովրդական ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպում, նրա աչքերի թանձր մառախուղը ցրւում, ե՞րբ նրանք ժողովրդին մի անգամ գոնէ—ջանս ձեզ մատաղ—ասացին և մենք ծիծաղեցինք. Նրանցից որի՞ ճակատը ներկւեց յանուն ժողովրդի, և մենք ակնածութեամբ գլուխ չխոնարհեցինք... Նրանք այդ չարին, իսկ անողներին՝ «աւազակ, ղուլդուր» անուանեցին։

Միամտութիւն կըլինէր պնդել, որ դաշնակցականների մէջ չեն եղել մարդիկ, որ Դաշնակցութեան հաւատն ի չարն են գործ դրել, ծեծել են մարդկանց, փող են կորզել, և այլն. բայց այն սև ու մթին տարին մի կուսակցութիւնից, որ տնքտնքալով, արիւնոտ կրծքով, կռւի ասպարէզում մենակ մնացած, իւր բազմատանջ ուսերի վրայ էր քարշ տալիս մի ամբողջ ժողովրդի գոյութեան խնդիրը, որի դրօշակի տակ բնազդմամբ, թէ մի տարրային մղմամբ ապաւինել էին հարիւր-հազարաւոր ժողովուրդ, մի կուսակցութիւն, որ իրերի բարդմամբ ստիպւած էր մի քանի ֆրօնտի (ներսի և դրսի) վրայ կռւելու, կրկնում եմ, մի այդպիսի դրութեան մէջ գտնւող կուսակցութիւնից կարելի՞ էր պահանջել. որ նա շեղումներ չունենայ, որ նրա մէջ եղող բոլոր անհատները, լինի՛ դա զինւոր, թէ շրջիկ, գիւղացի, թէ գործի ղեկավար և այլն, այդ բոլորը լինէին մի-մի իդէալներ,՝ մի-մի սրբութիւններ։ Աշխարհիս երեսին գոյութիւն ունեցող բոլոր կուսակցութիւնների մէջ կա՞յ այդպիսի մի կատարելատիպ, ձիւնի պէս անբիծ կուսակցութիւն, որի մէջ երբէք եղած չլինէին անվայելուչ գործերի մէջ ներկւած մարդիկ։

Արդ՝ ո՞վ էր «ղուլդուրն» ու «սրիկան». Նրա՞նք, որ պոռոտախօսութեամբ, անւանարկութիւններով ու հայհոյանքներով էին ուզում մարդիկ գրաւել ու «ժողովրդի շահերը պաշտպանել», թէ՞ նրանք, որ գիւղացու խրճիթի կողքին այդ պոռոտախօսների փոխարէն էլ էին իրանց արիւնը հոսեցնում. ո՞վ էր «ղուլդուրը». Նրա՞նք որ մի թանաքաման թանաքով էին ամբողջ ազգը փրկել, թէ՞ նրանք որ թանաքի էլ էին կարօտ մնացել, գրքի էլ, լրագրի

էլ որ ամիսը մի անգամ էին արտաքին աշխարհի մասին լուրեր լսում, բայց տանում էին այդ բոլորը, պակասը լրացնելով գիւղացու հետ ունեցած միտք լուսաւորող զրոյցներով, և նրա ցաւերին մասնակցելով ու դարման տանելով։

Եթէ նրանք ժողովրդին սիրում էին այրւող սրտով, անկեղծ սիրով և գտնում էին, որ Դաշնակցութիւնը քանդում է իրանց սիրած ժողովրդի տունը, ապա նրանք չըպիտի հանդուրժէին. ամենայն ուժով ամենայն թափով, առանց ուշադրութիւն դարձնելու, ոչ մի խոչընդոտի, նրանք պէտք է մտնէին գաւառներն ու գիւղերը, և՛ կամ ինքնապաշտպանութեան գործը իրանք տանէին, կամ ինքնապաշտպանութեան շարքերը մտնէին ու Դաշնակցութիւնից «բղխող չարիքների» առաջն առնէին։ Ա՛յդ է բնական թուիչքը, սիրող սրտի համար. բայց նրանք այդ չարին, այլ շարունակեցին հայհոյանքները. իսկ չարին որովհետև կոծում էին, «ժողովուրդ» բառը շահագործելով՝ հաշիւ էին մաքրում Դաշնակցութեան հետ։

III.

Դաշնակցականների համար երբէք վիրաւորական չէր լինի, եթէ նրանց հակառակորդները Դաշնակցութեան «պակասութիւններն» այնպիսի եռանդով արձանագրելով ու դատափետելով հանդերձ՝ չուրանային այն անձնազոհութիւնն ու տաժանելի գործունէութիւնը, որ Դաշնակցութիւնն է ցոյց տուել իւր ծագման սկզբից մինչև այսօր։ Բայց երբ տեսնում ես, որ կրքի թափին անձնատուր եղած մարդիկ այնքան են տմարդի դարձել, որ չեն խնայում դիմացինի ամենասուրբ զգացմունքները, որ քեզ աւազակ են անւանում միմիայն նրա համար, որ այս ինչ գիւղում Դաշնակցութեան անունով մարդ է ծեծւել, կամ տուգանքի ենթարկւել, որ քեզ «ղուլդուր» են մկրտում որև է մէկի սխրագործութիւնների պատճառով,—մինչդեռ դու տասնեակ տարիներ ամենավսեմ գաղափարներով ես առաջնորդւել, և յանուն այդ գաղափարի՝ նոյն իսկ ամենաթանկագին ստացուածքդ-կեանքդ նւիրաբերել, այն ժամանակ չես կարող չըբացականչել, որ հակառակորդներդ անազնիւ մարդիկ են։

Եթէ, օրինակ, նրանք Դաշնակցութեան ծրագիրը դնէին

*իրանց առաջ և կէտ առ կէտ քննադատէին ու աշխատէին ցոյց տալ, որ Դաշնակցութիւնը սխալ հիմքերի վրայ է գործում, մարդիկ միայն շնորհակալութեամբ կընդունէին այդ ձևի բանակռուին ու կըվիճէին մաքուր, սկզբունքային բանակռւով *). բայց երբ սառը, համոզեցուցիչ քննադատութեան փոխարէն, ինքնապաշտպանութեան ժամանակաշրջանից դէպքեր վերցնելով կեղտաջուր են թափում գլխիդ, գոռալով, որ դու միայն դրան ես արժանի, որ քո դրօշակիդ վրայ միայն «թալանն ու սպանութիւնն» է գրուած, այն ժամանակ էլ ի՞նչ բանակռիւ, ի՞նչ գաղափարի վէճ։*

Դաշնակցութեան հասցէին անթիւ մեղադրականներ կարդացին.—որ ծեծում են մարդկանց և ծեծը Դաշնակցութեան գործունէութեան ոգին է, սիստեմա. որ նա կողոպտում է ժողովրդին. որ նա ժողովրդին աղքատացրել է, և գիւղացիք ստիպուած՝ օտարութեան են դիմում, որ Դաշնակցութիւնը միացրել է ժողովրդի ձեռներէցութեան ոգին, և այլն։ Այդպէ՞ս է արդեօք։

Դաշնակցութեան գործունէութիւնը պէտք է բաժանել երկու ժամանակաշրջանի,—Տաճկա-Հայաստանի գործունէութիւն և Կովկասեան ինքնապաշտպանութիւն. ամենասաստիկ յարձակումներն ու մեղադրականները վերջին շրջանին են վերաբերում, և մենք կաշխատենք ցոյց տալ, թէ որքան իրաւացի էին մեղադրողները։

Թրքական հարուածը մեր գլխին իջաւ մի այնպիսի րոպէում երբ մենք բոլորովին չէինք սպասում նրանց կողմից։ Թող Դաշնակցութեանը դատապարտեն անհեռատեսութեան մէջ, բայց դա փաստ է, որ առաջին րոպէներում Դաշնակցութիւնը միայն բերանը բաց զարմացել էր և ինքն իրան հարց տալիս.—մի՞թէ սա իրականութիւն է։ Բայց երբ դրութիւնը պարզուեց և յայտնուեց, որ դժբախտաբար երազ չէ այդ, որ հայի գոյութեան խնդիրն իսկապէս վտանգուած է Կովկասում, այն ժամանակ միայն սկսուեց մի խելակորոյս, տենդային գործունէութիւն՝ ինքնապաշտպանութեան համար։

Չգիտեմ որտեղ էին գտնւում այժմ աքաղաղացած, յետին թւով խելօք գործեր կատարող «գործիչները», բայց այն ժամանակ ամենավտանգաւոր տեղերում մենք միայն դաշնակցականներին տեսանք, որ գիշերը ցերեկ դարձրած, խելագարուածի նման, յուզմունքից լաց լինելով (շատ փաստեր կան), գիւղէ գիւղ էին ընկել, ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու։ Գործը յեղափոխական գործ չէր, այլ զուտ ինքնապաշտպանական. կռիւը տիրող կարգերի դէմ չէր, այլ կեանք ու գոյք պաշտպանելու համար. որտեղից կարող էիր

**) Պէտք է խոստովանել, որ Ս. Դ. Բ. Հայ կազմակերպութիւնը իւր օրգանով բաւական մաքուր կռիւ է մղել. և դա միակ բացառութիւնն է։*

այնքան գործիչներ գտնել, որ բաւարարութիւն տային լայնածաւալ նահանգների բոլոր վտանգւած կէտերին։ Եւ ահա ասպարէզի վրայ կանգնած ենք տեսնում իսկական գաղափարական գործիչների հետ և մի շարք ուրիշ «Դաշնակցական գործիչներ».—մէկը քաջ է եղել, բայց աւազակութեամբ պարապող. սրտոտ է, ծակ ու ծուկ իմացող.—առ քեզ մի տասնեակ, այս ինչ ձորը պահպանիր. և նա՝ տասնապետ է։ Մէկը լաւ ձի նստել գիտէ, լաւ նշան խփել է իմանում և հմայք ունի. զինւորները նրա հետ իրանց քաջ են զգում.—առ քեզ այս ինչ շրջանի դիրքերը կառավարիր.—և նա շրջանապետ է։ Մի ուրիշը ժողովրդի հոգեբանութիւնը լաւ ճանաչում է կարողանում է ազդել ու գրաւել նրանց.—գնա այս ինչ շրջանը կազմակերպիր.—բայց Դաշնակցութեան ծրագիրը դեռ չէ կարդացել։ Եւ այլն, և այլն։ Եւ դրանք բոլորը, ըստ Դաշնակցութեան հակառակորդների՝ դաշնակցականներ են, և Դաշնակցութիւնն է պատասխանատու նրանց կատարած բոլոր գործերի համար։

Երկու տարւայ չափ շարունակւեցին ընդհարումները. երկու տարի զինւորական դրութիւն էր, և, այսպէս թէ այնպէս՝ ստեղծւեց զինւորութիւն՝ զինւորական կարգապահութիւն—իր իսկական իմաստով—մտցնել մասսայի մէջ, խիստ դժւար է. դուրս տողացին լրբութիւններ, անիրաւութիւններ. և որովհետև մէջտեղում միայն Դաշնակցութիւնն էր կանգնած՝ ուստի և այդ բոլոր պակասութիւնները նրա վզին փաթաթեցին։ Ով մի անգամ ազգի անունը տալիս փուշտացել էր, իրաւունք համարեց ազգի անունով արտասուք թափել, նրա վէտերը սգալ և բշտբշտել, թէ քո թշնամիդ Դաշնակցութիւնն է. ով խռոված էր Դաշնակցութիւնից այս կամ այն բանի համար, սկսեց իր սրտի աղուն թափել թերթերի մէջ, և միշտ մի տեսակ քինախնդրութեամբ լցւած, միշտ կրքոտ, միշտ թունալից։

Դաշնակցութեանը մեղադրեցին, որ ծեծելը նրա սկզբունքն է. բայց մենք ասում ենք, այո, ծեծեր տեղի են ունեցել, բայց ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու ջղային գործունէութեան ժամանակ. ծեծւել են այն անհատները, որոնք զանազան միջոցներով աշխատում էին ինքնապաշտպանութիւնը վտանգել։ Ո՞վ է կարող արդարացնել ծեծը. միամտութիւն կլինէր այդպիսի մի ստոր գործողութեան պաշտպան կանգնել. բայց ամեն մի գաւառում եղող 3—4, կամ հինգ իսկական դաշնակցականները կարո՞ղ էին տեսնել թէ ինչ է կատարւում գաւառի այս կամ այն ծայրում, իսկոյն և եթ առաջն առնելու համար։ Մէկ էլ, եթէ խաղաղ գործունէութեան ժամանակ լինէր, ծեծը երբէք չէր՝ ներւի գործադրողներին. խօսքը և բարոյական ոյժը պէտք է դըրւած լինէր ասպարիզում, մինչև որ երկա՜ր-երկար տարիների ընթացքում կարելի լինէր մարդկանց որոշ աշխարհահայեցողու-

թեան, որոշ դաւանանքների տէր դարձնել. իսկ այստեղ ո՛չ թէ տարիները, այլ օրը, ժամը նշանակութիւն ունէր. պատերազմական դրութեան ժամանակ յանցաւորները, կարգը խանգարողները գնդակահարւում են. իսկ այստեղ՝ դէր-պատերազմական դրութիւն էր, դրա վրայ աւելացած՝ հայի օջախի, կնոջ պատիւը։ Այդ իսկ պատճառով ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու ժամանակ տեղի ունեցած պատիժների մասին մենք որոշ չափով ներողամտութեամբ ենք մօտենում։

Որո՞նք են ծեծւել։

Օրինակ.—ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներն Ա. գիւղում դիրքեր են նշանակել, որտեղ գիշերապահներն անպայման գիշերները պէտք է հսկեն. բայց գիւղի երկու ցեցերը օգտւելով ղեկավարների բացակայութիւնից՝ կանգնում են ու գոռում.—Շուն-շան որդիք, ի՞նչ գործ ունիք այս ինչ դիրքերում. այսուհետև ով որ այնտեղ գնայ, նրա տունը կրակ ենք տալու։ Պահապանները գիւղն են քաշւում. հետևանքն այն է լինում, որ երկու օր յետոյ, թուրքերն առօք-փառօք գիշերը գալիս, գիւղն են մըտնում, և միայն Դաշնակցութեան թռուցիկ խմբերն են հասնում ու գիւղը փրկում։ Քննութիւնն ու հասարակութեան միահամուռ բողոքն ապացուցում է գիւղական տզրուկների կատարածը և նրանք ծեծւում են։

Ամենավտանգաւոր տեղերից մէկն է Բ. գիւղը. այնտեղ ինքնապաշտպանութիւնն է կազմակերպւում. բայց երբ ցեցերի մէկից որոշ պարտականութիւններ են պահանջւում, որ նա գիշերները իր հերթին դիրք դուրս գայ, կամ այլ հասարակական պարտքեր կատարէ, նա իր վաղեմի դիրքն է յիշում և ձեռքը խանչալին տանում,—ու ծեծւում է։

Մի ուրիշ Գ. գիւղում մէկը խոզեր ունի. նա շարունակում է առաջւայ նման հասարակական բողոքն անարգել, և իր ուժերին վստահ խոզերը բաց թողնել, այգիներն ու արտերը փչացնել։ Չորս անգամ գիւղացիք բազմաթիւ ստորագրութիւններով դիմում են շրջիկին ու միւսներին և չորս անգամ էլ «ականաւորը» նախազգուշացնւում է, որ խոզերին կանոնաւոր հսկողութիւն նշանակէ. բայց նա էլի՛ իր էշն է քշում, և հրացանը վերցրած՝ յարձակւում գիւղացիների վրայ։ Գիւղացիք բարկանում են և կտրական կերպով պահանջ դնում.—կամ իրանք կըյարձակւեն ու խոզերը կըկոտորեն, կամ Դաշնակցութիւնը թո՛ղ վերջապէս սանձահարէ այդ գիւղական պատուհասին։ Եւ նա ծեծւում է՝ հինգերորդ նախազգուշացումից յետոյ։—Եւ այլն, սրա նման շատ օրինակներ։

Հարց է ծագում, թէ ինչպէ՞ս կըվարւէին Դաշնակցութեան «ազնւասիրտ», «մարդասէր» հակառակորդները, եթէ նոյնանման պայմաններում իրանք լինէին գործելիս, եթէ ներքևում թուրք

...ները», որոնք թալ
դին։
ենք Ա. գիւղը։ Մի մերկ գիւղացի է. ...
նակ պարտք է վերցրել 53 ռ. փող. 12 ...
պարտքի դիմաց վճարել է 152 ռ. փող...
լուծ արած, և այժմ նրանից աղան պ...
ի։ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը չ...
տուակորդը. Ինչ կանէր. չէ՞ր ասի.—Լիրբ...
պատռելով՝ խփէր գարշելի աղայի գնչի...
ւէր, բայց որովհետև անողը Դաշնակցու...
ար էլ այդ գործողութիւնը «կեղեքում» կ...
ենք Բ. գիւղը. հասարակութիւնը լալիս է.
եանը հարկահանութեան ժամանակ հար...
նքը ոչնչով չի պարապում, ձեռները հո...
, բայց հարուստ է, անուանի, պատուելի, բ...
ց.—մատս բարձրացնեմ՝ գիւղը պիտի գու...
իախը ծուռ դրած՝ քէֆեր է անում ամբո...
մ, բայց տարեկան մի անգամ հարկահան...
ած է։ Մի թռուցիկ հայեացք հաշիւների վ...
լ սարսափների աշխարհում գտնես. մյս ...
թիւն...։ Չէ՞ն ասի՝ հրէշ, գազան, վերադ...
նից ծծածդ փողերը. կասէին, բայց որով...
ւթիւնն է եղել, բողոքեցին։
ենք Գ. գիւղը. Խօջա-Մակինը գրւանքա...
սուած, բայց ճանապարհները փակւել են, ...
մանքից՝ 16 կոպէկով է ծախում. 5 կոպէ...
կոպէկով է ծախում. ցորեն ունի. ...

անողորմ կերպով, նոյն չափով, ինչ չափով որ իրանք էին խեղդամահ արել թշւառ աշխատաւորներին։

Երբ աղքատ գիւղացին գործը շալակած քաղաք էր շտապում ինքնապաշտպանութեան միջոցներ ձեռք բերելու համար, իսկ տեղական բոլոր ցեցերն ու վաշխառուները իրանց երկյարկանի տներում նստած՝ ոչինչ չէին ուզում անել, դիրքերը դուրս գալ անգամ չեն ցանկանում, որովհետև ցուրտ է, ցեխ է, կըմրսէին, կըկեղտոտւէին... ինչպէ՞ս կարող էր Դաշնակցութիւնը լռել։ Գուցէ ժպտացող ու անցնողներ շատ լինէին, բայց Դաշնակցութիւնն այդպէս չարաւ. ամբողջի գոյութեան խնդիրն էր մէջ տեղ. և նա «բռնութեամբ» աղաներին դէպի դաշտ էր քշում, և նա «բռնութեամբ» ստիպում էր սարդերին՝ աղքատների համար ևս հոգալ, նրանց ևս միջոց տալ անհրաժեշտ մթերքներ գնելու։

Եղել են և իսկական կեղեքումներ տեղական խմբապետների ու զինւորների ձեռքով. բայց Դաշնակցութեան իսկական ներկայացուցիչները մի մի հարիւր աչքանի Արգոսներ չէին, որ մի այդպիսի խառն ժամանակ ամեն մի զեղծում տեսնէին. բռնողները պատժւել են։ Ցամենայն դէպս՝ այդ երևոյթներն ընդհանրացնելն անազնւութիւն է, և այդ Դաշնակցութեան մեղը չէ, այլ բոլոր պոռոտախօսներինը, որ գործից փախած, օրհասական րոպէին ժողովրդին երեսի վրայ էին թողել, և յետոյ միայն դուրս եկել նրա հոգսը քաշելու, նրան «փրկելու» մամուլի էջերում՝ Դաշնակցութիւնը հայհոյելով։

Ամենախայտառակ մեղադրանքը, որ հակառակորդները ցանկացան փաթթել Դաշնակցութեան վզին, այդ այն էր, որ իբրև թէ այդ կուսակցութիւնն աղքատացրել է ժողովրդին և գիւղացիք ստիպւած՝ օտարութեան են դիմում...։

Շչեդրինի հայ իմաստուն ծանծաղուկները տղմի մէջ խրւած իրանց պաղ ու պղտոր աչքերը շարունակ, խորին իմաստութեամբ այս ու այն կողմ են յուժել, հոտ քաշել օդից, իմանալու համար, թէ որտեղից է վտանգի հոտ գալիս, և ամենախելօք քաղաքականութեամբ պլինին տղմի մէջ թաղել, եթի վտանգի ամենաթեթև նշաններն են տեսել։

Բայց երբ վտանգն անցած համարեց, փոթորիկը կարծես թէ դադարեց, մեր իմաստուն քաղաքագէտ ծանծաղուկները դուրս եկան թագստարանից, «ըմբոստ» ճառեր արտասանելու կառավարութեան—ներողութիւն, նրանք այդքան էլ անխելք չէին,—Դաշնակցութեան դէմ.

Ամեն տեսակ խայտառակութիւն; ամեն տեսակ հայհոյանք կարելի էր սպասել կրքից կուրացածներից. բայց այդ տեսակ մի սոսկալի զրպարտութիւն... երբէք։ Դուրս է գալիս, որ Դաշնակցութիւնը իր զաւակներին կուլ տւող մի Կռոնոս է եղել. Դաշնակցութիւնը Գալիցինեան ծրագրերի աւելի լայն չափերով իրա-

գործողն է եղել. Դաշնակցութիւնն ու Սուլթան-Համիդը երկւոր-եակներ են եղել, որովհետև սուլթանը Տաճկա-Հայաստանն է սովի ճիրաններին մատնել, իսկ Դաշնակցութիւնը Կովկասի հայութեանը։

Որքա՜ն պէտք է ընկած լինի հակառակորդը, որ նոյն իսկ բնութեան արհաւիրքներն էլ բերէ և իբրև յանցանք՝ դիմացինի վրան բարդէ։ Անատամ չարութեան ծայրակէտն է սա արդէն։ Միթէ այդ դատախազները չգիտէին, որ կարկուտը երկու անգամ եկել ու ոչնչացրել էր արտերը. միթէ՞ չգիտէին, որ դաշ-տերն անհերկել էին մնացել երկարատև ընդհարումների պատճա-ռով. միթէ՞ չգիտէին, որ կռւելու, պաշտպանւելու համար անհրա-ժեշտ միջոցներ էին հարկաւոր, որ գնդակներն օդից չեն ձուլւում, իսկ մի Ցունւարի 6-ի կռիւ՝ 40,000 ռուբլի է նստում։ Գիտէին. բայց Դաշնակցութիւնն է. պէտք է խայթել, պէտք է հարւածել. ու նրանք խայթում էին անօրինակ զրպարտութիւններով, և առանց գիւղի, ժողովրդի երեսը տեսնելու, յայտարարում, թէ ժողովուրդն արդէն երես է դարձրել Դաշնակցութիւնից. բայց այդ միայն իրանց երազած ցանկութիւնն էր։

IV.

Իսկ Դաշնակցութիւնը… սառնասի՞րտ էր, նա արդեօ՞ք, երբ ինքնապաշտպանութեան ժամանակ իրան դաշնակցական համա-րող հարիւր-հազարաւոր ժողովրդի միջից դուրս էին գալիս մար-դիկ, և Դաշնակցութեան անունով՝ զանազան անիրաւութիւններ կատարում։ Ո՛չ, սառնասիրտ չէր։ Մի քանի ամսից յետոյ ինք-նապաշտպանութիւնը կազմակերպող դաշնակցականները տեսան այդ բոլորը և պարբերաբար տեղի ունեցող ժողովներում միջոց-ներ էին մտածւում, թէ չարիքի առաջն ինչով կարելի է առնել։ Գրաւոր զեկուցումներ էին գալիս ու գալիս գաւառների ծայրե-րից. որոնցից մէկի մի կտորն այստեղ առաջ ենք բերում. գրւած է 1905 թ. Օգոստոսի 26-ին, Շուշւայ առաջին դէպքերից յետոյ.

… «Մի խօսքով՝ այս տնաւեր հայ-թրքական ընդհարումը և տենդային փութկոտութեամբ կազմւող ինքնապաշտպանութիւ-նը մեր կուսակցութեան բուն գործերը մեռեալ կէտի վրայ մե-խեցին։ Վերահաս վտանգ, կեանքի և մահու խնդիր կայ դրւած ասպարիզում. ինքնապաշտպանութեան գործը կլանել է ամեն բան և անհամ դուրս են սողում չարիքներ, որոնց դէմ թերևս կա-րիք կըզգացւի մոլեգնօրէն մաքառելու»…

… «Ամբողջ X-*ն շրջանը դաշնակցական է կոչում իրան. դա ուղղակի մի տարօրինակ երևոյթ է. ինչպէս,—մի ժողովուրդ, որի գիտակցութեան աստիճանը վերջոլիներով միայն կարելի է չափել, մի ժողովուրդ, որի համար կատարեալ առեղծւած է մէկն ամենքի, ամենքը մէկի համար ապրելու սկզբունքը,—յանկարծ*

նոյն այդ ժողովուրդը մի կարճ ժամանակի ընթացքում իրան Դաշնակցութեան մէջ է համարում և դաշնակցական կոչւելու յաւակնութիւն ունի։ Մարդիկ պատրաստ էին Դաշնակցութիւնն ընդունելու, կախարդական մի որևէ ոյժ կա՞ր այստեղ, արդեօք, որ գաւազանի մի հարւածով տասնեակ հազարաւոր մարդկանց կարողանար մտցնել Դաշնակցութեան վեհ գաղափարների աւազանը...։ Երբեմնեայ տզրուկներն ու վաշխառուներն այժմ իրանց դաշնակցական են կարծում. երբեմնեայ աւազակները, ժողովրդի կաշին քերթող կապալառուներն ու խօջաները, նրանց հետ և քահանաներն ու տիրացուները, տաքարիւն երիտասարդներն ու 50—60 տարով բազմատանջ ժողովուրդ կեղեքելու բովից անցած ուստա սրիկաները, բոլո՞րը, բոլորը «Դաշնակցական են...»

.. «Մեծ շանսեր կան, որ X·րդ շրջանը կարող է հասնել 1898 թւականի Սալմաստի դրութեանը՝ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ ինքնապաշտպանութեան գործն ինքն ըստ ինքեան տրամադիր է ենիչարներ ծնելու, իսկ ընդհարումները մեզ ժամանակ չեն տալիս ընդարձակ չափով խօսելու ժողովրդի հետ այդ երեւոյթների մասին»։

«Բայց և այնպէս, որքան էլ խնդւելիս լինենք ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու դժւարին գործով, այնուամենայնիւ, հարկաւոր է ցոյց տալ ժողովրդին, որ Դաշնակցութիւնը գրպանահատներ ու աւազակներ հովանաւորող չէ, այլ նրանց դէմ մաքառող. որ Դաշնակցութեան ոյժը ոչ թէ մտրակի, այլ մտրակ խլելու մէջ է, որ Դաշնակցութիւնը երբէք չի կարող դաշնակցական հաշւել և ընդունել իւր մէջ նրանց, որոնք յղփացած են ժողովրդի հաշւին»...։

Գաւառների վերաբերմամբ այդպիսի հայեացք են ունեցել Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները. նրանք նախատեսել են նոյն իսկ ինքնապաշտպանութիւնից բղխւելիք չարիքները. նրանք չէին կարող Դաշնակցութեանն ապաւինած հարիւր-հազարաւոր գիւղացիութիւնը դաշնակցական համարել. բայց հակառակորդներն այդ իմանալով հանդերձ՝ բոլոր չարիքների ծնողը և կատարողը Դաշնակցութիւնը համարեցին։ Այն մարդիկ, որ Պիղատոսի նման ձեռներն լւացած՝ արեան ու կրակի օրերում դատապարտելի անտարբերութեամբ մի կողմ էին կանգնել, արհաւիրքըն անցնելուց յետոյ դուրս եկան մի ինչ-որ անհասկանալի մաղձով լցւած և սկսեցին պոռահարել, անւանարկել այն միակ տանջւած կուսակցութեանը, այն Դաշնակցութեանը, որ իւր արիւնն էր զոհաբերել ժողովրդի գոյութիւնը պահպանելու համար։ Մինչդեռ Դաշնակցութեան բոլոր հակառակորդները, մեծից մինչև փոքրը՝ չեն կարող ցոյց տալ մի մարդ Դաշնակցութեան պատկանողներից դուրս, որ գաւառներում, գիւղերում ինքն էլ գիւղացիների հետ կուրծքը դէմ տւած լինի տեղացող գնդակներին։

V.

Ինքնապաշտպանութեան ժամանակ Դաշնակցութիւնը տեսաւ հայ ժողովրդի ոյժը. այդ կորացած. վշտահար գիւղացիութիւնը վտանգի րոպէներում երևան եկաւ իւր ամբողջ պատկերով, իւր ամբողջ հասակով։ Եւ դեռ ընդհարումների կէսին էր, որ մտածւեց ինքնապաշտպանութիւնը յանձնել ժողովրդին, միայն այն պայմանով, որ Դաշնակցութիւնը միառ ժամանակ ղեկավարի դեր կատարէ, ապա, որոշ ժամանակից յետոյ՝ ղեկավարութիւնն էլ տալ ժողովրդական ներկայացուցիչների ձեռքը, և նրանց նըպաստել միայն զանազան ճանապարհներում, որոնք դեռ ևս անծանօթ էին ժողովրդին։

Կարծեմ առաջին անգամ այդ փորձն արւեց Վարանդայում, և բաւական յաջող, թեթև պակասութիւններով, որ շուտով պիտի հարթուէին, իբրև անփորձութեան հետևանքներ։ 1906 թւականի փետրւարի 5-ն էր այն օրը, երբ Վարանդայի 60 գիւղերից հաւաքւած ներկայացուցիչները պէտք է ընտրէին այն նոր մարմինն իրանց միջից, որ դաշնակցական ղեկավարներին կից մի մարմին կազմելով՝ միասին պէտք է վարէին ինքնապաշտպանութիւնը, մինչև որ բոլորովին վարժւէին, և ամեն ինչ յանձնւէր իրանց։

Բայց... հպատակների հանգստութիւնն «ապահովող» աչքերն արթուն հսկում էին, գործը ժամանակաւորապէս վիժեց, և մէկը մինչև այսօր՝ դեռ բանտի պատերն է ճանկռտում...։

Սուտ է, վիրաւորական է, երբ ասում են, թէ Դաշնակցութիւնը միացրել է ժողովրդի ձեռներէցութեան ոգին. ընդհակառակը, նա զարգացրել է. դրան ապացոյց այն հանգամանքը, որ մի ժամանակ անտարբեր, սառած ու քնած հասարակութիւնն այժմ շարժուն և հետաքրքիր է դարձել։

Ինքնապաշտպանութեան ամբողջ պատմութիւնը բազմաթիւ փաստաթղթերի և վկայութիւնների հիման վրայ տալուց յետոյ միայն կարող է պարզւել, թէ Դաշնակցութիւնն ինչ խոշոր ծառայութիւն է մատուցել ժողովրդին՝ ինքնապաշտպանութեան ժամանակաշրջանում *)։

---

*) Դաշնակցութիւնը և ինքնապաշտպանութիւնը գլուխը՝ քաղւածքներ ենք արել Թերթում տպագրւած մեր յօդւածներից։ Ա.

Վ Ե Ր Ջ

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 04146 4101